

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4

ÜHETEISTKÜMNES

1932

AASTAKÄIK

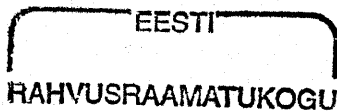
T O I M E T U S

**H. KRUS
PEATOIMETAJA**

**O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG**

S I S U :

	Lk.
Kiviaja kronoloogia küsimusi. R. Indreko.	177
Poleemika „Roseni deklaratsioon“ puhul. J. Vigrabs.	191
„Halliko Walla Kohtu ja Seäduuse Ramatu“ ära kirja tegija isiku küsimu- sest. O. Siid.	202
Albert Mathiez Suure revolutsiooni uurijana ja tõlgendajana. P. Treiberg.	209
Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a. L. Rebane.	222
Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKIA). Helmi Kleis.	228
Hindrik Prants †. R. Kleis.	235
Varia	239

EESTI

RAHVUSRAAMATUKOGU

Kiviaja kronoloogia küsimusi.

Dateerimise küsimus arheoloogia alal on viimasel ajal võtnud ikka teravamama ilme, kuna uuemate uurimuste puhul on korduvalt esile kerkinud ilmseid puudusi. Noorema kiviaja kronoloogia on siiski arheoloogia enda võimuses, mida saab otsustada leidude suhete järgi. Palju raskem on lugu keskmise kiviaja kronoloogiaga, kus arheoloogiat on tulnud abistama esijoonel geoloogia, mis tähistab teatud kindlaid ajajärkeid konkreetsete aastaarvudega. Kui arheoloogiline leid asus kihis, mille tekkimise aega geoloogiliselt on võimalik määrata võrdlemisi suure täpsusega, siis on juba raskem arheoloogiliselt seda teisiti otsustada. Kuna aga seda siiski tuleb teha, tekib siin vastuolu. Need lahkeliid arheoloogia alal tehtud tähelepanekute najal viivad paratamata olukorrani, mis sunnivad arvustama geoloogilist kronoloogiat.

Noorema kiviaja kohta on Skandinaavias Müller ja Montelius välja töötanud kronoloogia perioodide näol (vt. tabel), mis oli hulk aega komistuskiviks ja mis hoidis kammitsas ka väljaspool Skandinaaviat arenevat arheoloogiat. Kuigi olukord mujal erineb Skandinaaviast, on perioodide kronoloogia esitanud tõkkeid, milledest pole sõandatud palju kõrvale kalduda ja mis on takistanud vabu ja koha-peal õigekspeetavaid dateerimisi. Viimasel ajal on siiski hakatud kontrollima perioodide süsteemi ja sellega ühendatud muinasjäänuste rühmade vanust. Nii näiteks on Åberg teinud ümberdateerimise katseid¹⁾. Eestis ja Soomes on perioodide kronoloogiast ammu üle mindud ning palju enam arvestatud looduslikkude ja geoloogiliste olukordadega ning nende võrdlemisega, mis on andnud palju positiivsemaid tulemusi.

¹⁾ Nils Åberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie III*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien väljaanne; Stockholm 1932, lk. 101—161.

Sauramo järele		Monteliuse järele		P. W. Thomsoni järele		Loomastik Eestis arheoloogiliste leidude järele	
Aastatuhand	Manner- jää- nemise staad- iumid	Läänemere jäätundid	Monteliuse järele	Kliima järgud	Taimkate Eestis	Loomastik Eestis arheoloogiliste leidude järele	
Kr. s. ± 0	Muutumine praegustesse oludesse		Rauaaeg	Subatlantiline niiske ja külm aeg	Lepp levib jälle, kuid vähem kui atlantil. ajal; kuusk tõmbub tagasi.	Põhjapõder (?), põder, hobune, hirm kits, ürghärg, metssiga, karu, hunt, rebane, koer, jännes, kaljukass, kobras, saarmas, nugis; lindudest: sõtkas, sinikael-part, rabahani, lauluuik, merikotkas, teeder; veeloomadest: viiger-hüljes, lääne-hüljes, Gröönimaa-hüljes, merikilpkonn.	
—1000			Pronksiaeg 1800 (1500) e. Kr.				
—2000			Kivikasthanuad	Subboreaalne kuiv ja soe aeg	Tamme segamets tõmbub tagasi ning kuusk levib kaunis laiaulatussuikult.		
—3000			Käikhanuad				
—4000			Dolmenid	Atlantiline soe ja niiske (maritiinne) aeg	Männimets on tunduvalt vähenenud ning enam levinud on jalakas, lepp ja sarapuu. Selle perioodi lõpul leviavad suurel määral pärn ja tamm. Kuusk hakkab vähesel määral sisse tungima.		
—5000	Postglatsiaalne aeg		Rootsi kiviaeg				
—6000			Inimese sisserrännak Skandinaaviasse				
—7000			Inimese sisserrännak Eestisse geoloogiliste dateeringute põhjal	Boreaalne soe ja kuiv aeg	Männimetsa maksimumi aeg, kask esineb vähem ja vahest võrdselt männiga, peale selle paju; ilmuvad alguses lepp, sarapuu, jalakas.	Põder, ürghärg ja -veis, metssiga, metskits; lindudest: lauluuik; kaladest: haug.	
—8000	Pinnglat- siaalne aeg	Antsüütsüüri aeg					
—9000	Gotglat- siaalne aeg	Balti jääturv		Preboreaalne külm aeg	Subarktilised kase- ja männimetsad, kusjuures kask on maksimumis; peale nende esineb ka paju kuni 25% ja õige vähesel määral lepp.	Põhjapõder.	
—10.000							

Ajajooksul kogunes arheoloogia ümber rida teisi teaduseharusid, mis peale muu teotsevad kronoloogia küsimustega, eriti vanema kivi-aja kohta, näit. geoloogia, soogeoloogia, taimkatte ajalugu j. t., mis on andnud rea aastaarvused ning satuva kokku mitmelt alalt umb. samade ajamäärade juurde, kuna kõik meetodid oma ajaarvamistega on mõjustatud geoloogia poolt püritletud kronoloogiast. Geoloogia saavutas omal alal kaunis täpsa kronoloogia vanemate aegade kohta, kuna arheoloogia najal on võimalik noorema aja kohta saada võrdlemisi tihedaid ajajaotusi, mis kokku liidetult andis ühise tervikulise kronoloogia skaala, alates paleoliitilisest ajast kuni ajaloolise ajani. Kuid viimase aja uurimise tagajärjed näitavad, et kirjeldatud kronoloogia skaalad nii üksikult kui ka liidetult ei rahulda enam täiel määral täpsuse nõudeid, vaid nende vahele tekib lünke, mida ei saa täita ilma parandusteta.

Esimesena tuli arheoloogiale appi kvartäär-geoloogia, mis käsitleb diluuviumi ja alluuviumi²⁾). Kvartäär-geoloogia on teinud suuri edusamme Baltikumi uurimise alal, mis võimaldas püstitada kronoloogia skaala. Nagu kirjutab Sauramo, on geoloogia peasihiks geoloogiliste aegade absoluutse vanuse kindlaksmääramine, milleks on kasustatud õige mitmesuguseid vahendeid ja teid, kuid seni pole saavutatud sel alal veel kindlaid tulemusi. Kõige paremaid ja uuemaid tagajärgi on andnud jääaja jälgede uurimine, mis on kõige hilisemad ja seega kõige paremini alal hoidunud. Senistest tunnustest täpsamaid andmeid on saadud viirsavide lugemisega, mille meetodi leiutajaks ja rakendajaks tuleb pidada rootsi geoloogi G. de Geer'i³⁾). Viirsavide lugemise meetod on lihtne ja selge, kui on teada, et jää taganedes Balti aladel olid madalamad kohad üleujutatud, kuhu suvel, soojal ajal, jää sulamisest moodustunud veed kandsid massiliselt saviainet, liiva ja kruusa. Liiv ja kruus kui raskem

²⁾ Paleoliitiliste ajajärkude määramisel geoloogias kasustatakse ilmastu uurimise tulemusi, mis küll pole kuigi täpsad, kuid võimaldavad siiski orienteeruda 10 000 aasta piirides. Sama meetodi põhjal paigutatakse ka viimane jäätanemise ajastu Baltikumis umbes 10 000 aasta piiridesse. Siin on lähtutud maakera pooluste kõikumisest, kuna viimasel ajal peetakse tõenäoliseks, et maakera telg pole püsinud praeguses asendis, vaid on kõikunud, tehes seejuures oma poolustega kõverikke, millest on tingitud suured ilmastu muutumised, ka jääajad. (W. Köppen und A. Wegener, Die Klimate der geologischen Vorzeit; Berlin 1924). Arvutades ekliptika kalde suuruse, maakera tee ekstsentrütsiteedi korrutise ja periheli sinuse abil, saavutatakse maakera pooluste tee vastavate punktide rännaku aja pikkus. Ühtlasi on selle meetodiga mitmesuguste aegade ilmastu määramisel arvestatud tuulte suundasid ja õhurõhku pinna ehituse järele, maa-kihte, taimestikku ja loomastikku, mis väga palju selgitavad teatud kohas valitsenud ilmastu temperatuuri, niiskust jne.

³⁾ Sauramo, Geochronologische Studien [= Matti Sauramo, Geochronologische Studien über die spätglaziale Zeit in Südfinnland. — Fennia, 41, nr. 1; Helsingfors 1920], lk. 5.

aines vajas kohe põhja, kuna savi kandus liikuvast vees laiali. Talvel, kui jää sulamine vähenes või täiesti katkes, võis saviaines vaikselt põhja settida. Nii moodustus suvel kruusane hall kiht ja talvel selle peale tumedam peene saviainese kiht. Jää servale lähem moodustunud kihi äär näitab jää asukohta ühel aastal. Järgmisel suvel tõmbub jää jälle tagasi ja kihtide moodustus järgneb jää ääre taganemisele, kusjuures ühtlasi katub ka eelmise aasta kiht. Sarnaselt on kattunud viirsavidest Baltikumis kaunis laiad maa-alad, mille abil on võimalik väga suure täpsusega määrata jää sulamise perioodi (Sauramo, Geochronologische Studien, lk. 8).

Soome geoloogidest on sama meetodiga töötanud W. Ramsay ja M. Sauramo, kelle uurimistulemuste järele jää on taganenud hilisglatsiaalsel ajal Soome lõunarannikust kuni Salpausselkäni II (=II Ss) 1500 aasta jooksul⁴⁾ (Salpausselkä on mannerjää ääremoodustus, selle sulavetest kantud kruusa ja liiva setete näol, mis läbib Lõuna-Soome suurtes joontes Hanko ja Joensuu suunas) ja II Ss-st kuni Sauramol tähendatud antsüüls-piirini 900—1000 a. jooksul⁵⁾. Praeguse ajaarvamisega kooskõlastatult dateeritakse Balti jääjärve (kui see asetus vähe üle I Ss joone) umb. a. — 8800⁶⁾, Yoldia mere — 8200 ja Antsüüls-järve — 7400, kuna Litorina-mere maksimum paigutatakse geoloogide poolt ajastusse — 4000. a. ümber. Montelius on selle määranud arheoloogia najal — 4500. a. ümber, kuid R. Sandegren on Ragunda järve setete najal määranud litorina-maksimumi ajaks — 3700. a., samuti peab C. A. Nordman tõenäolisemaks litorina-maksimumi — 4000 ja — 3000. a. vahel ning Ramsay määrab selle maksimumiks — 4000. a.⁷⁾ Geoloogiaga on kooskõlastanud oma ajamõõtmise skaalad ka teised teaduseharud, näit. soogeoloogia, mis on lähtunud valitseva taimestiku uurimisest soo- ja raba-kihtides⁸⁾.

Geoloogilised uurimused näitavad, et tol ajal, kui jää asus Soomes Salpausselkä lõunapoolsel äärel, s. o. Hanko, Lahti, Lappeenranta ja Pälkjärvi joonel, olid Eestis looduslikud tingimused juba mõnevõrra soodsad nii taimkattele kui ka loomastikule, samuti ka inimesele,

4) Matti Sauramo, Jääkaudesta nykyaikaan; Porvoo 1928, lk. 116 jj., joon. 67.

5) Sealsamas, lk. 158, joon. 89.

6) Käesolevas kirjutises on märgitud aastarvud enne Kristuse sündi märgiga —, ja peale Kristuse sündi märgiga +.

7) Sauramo, tsit. t., lk. 162.

8) Puude öietolm kandub tuulega ümbruskonda laiali ja järvedesse, vesistesse soodesse ning rabadesse sattunud tolmutedar hoiduvad väga hästi alal. Siit avastatud, määratakse nende põhjal puuliigid, millele nad kuulunud. Arvestades asjaolu, et iga puuliik nõuab erilisi ilmastutingimusi, on võimalik viimase iseloomu lähemalt ära määrata. Nii fikseeritakse vastavad eriperioodid, näit. arktiline aeg (külm arktiline ilmastu), boreaalne aeg (kuiv ja soe kontinentaalne ilmastu) jne.

Tabelis lk, 178 vastaks see aeg osalt Balti jääjärvele ja Jäämerele, geoloogilise kronoloogia järele, — alates umb. — 8800 kuni — 8. aastatuhandesse või P. W. Thomsoni järele, soogeoloogiliselt, preboreaalsele ajale. P. W. Thomsoni soode ja rabade uurimise andmeil kasvasid tol ajal Eestis juba subarktilised kase- ja männimetsad, nende kõrval paju ja vähesel määral ka lepp⁹⁾. Väga suur osa Eesti rannikust ja saared olid vee all; näiteks Põhja-Eestis ulatus (natuke varem eelnimetatud ajast) Balti jääjärv kuni 70 m ja Pärnu juures 40 m kõrguste aladeni¹⁰⁾. Sisejärved, mis küll veel uurimata, olid tõenäoliselt hoopis teistes piirides, võrreldes praegustega. Suuremaist metsloomadest on seni teada põhjapõder¹¹⁾, kuigi on arvata, et tema kõrval asus ka teisi loomi, nagu praegugi arktilisel alal. Järgneval antsülus-ajal või umbes boreaalsel ajal, — 8-ndast aastatuhandest kuni — 6-ndasse aastatuhandesse, taganeb jää õige kiirelt. Alates juba nimetatud II Ss põhjapoolselt piirilt tõmbub jää 900—1000 aasta jooksul suurtes joontes Põhja lahe ääres asuva Koskinemi ja Oulujärve lõunaosa või umb. 40. klm põhjapool asuva Pirttikylä ja Oulujärve põhjaosa jooneni¹²⁾. Boreaalsel ajal on ilmastu muutunud soojaks ja kuivaks ning taimestik palju rikkalikumaks. Metsades on kase kõrval valitsev mänd ning selle aja lõpul ilmusid siia ka lepp, sarapuu, jalakas, pärn ja tamm. Loomastikust tuntakse seni Kunda luuleidude järele põtra, ürghärja, mets siga, metskitse, lindudest lauluiluke ja kaladest haugi¹³⁾.

— 6. aastatuhandest kuni umb. — 2000. a. kestab litorina-aeg, mis soogeoloogiliselt mahutab endas atlantilise ja osalt subboreaalse aja. Atlantiline aeg oli ilmastult soe ja niiske (maritiimne). Metsade koosseisus tekib silmanähtavaid muudatusi. Männi hulk langeb miinimumini, võrreldes endiste ja sellele järgnevate perioodidega. Samuti on lugu kasega, mis alul on männist ülekaalus, kuid selle perioodi

⁹⁾ Thomson, *Entwickelungsgesch. d. Wälder Estlands* [= P. W. Thomson, *Die regionale Entwicklungsgeschichte der Wälder Estlands. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) A. XVII. 2; Tartu 1919*], lk. 59.

¹⁰⁾ Ramsay, *Niveaueverschiebungen in Estland* [= Wilhelm Ramsay, *Niveaueverschiebungen, eisgestaute Seen und Rezession des Inlandeises in Estland. — Fennia 52, nr. 2; Helsinki — Helsingfors 1929*], lk. 26—29, joon. 9.

¹¹⁾ Thomson, *Entwickelungsgesch. d. Wälder Estlands*, lk. 77.

¹²⁾ Sauramo, *Jääkaudesta nykyaikaan*, lk. 158, joon. 89, 67. Lõuna-Soomest kuni nimetatud antsülus-aja jää piirini ning sealt veel 200—300 aasta võrra edasi on jää taganemine geoloogide poolt viirsavide najal kaunis suure täpsusega aastate viisi loetud, — vrd. Sauramo, *Geochronologische Studien*, lk. 8 jj.

¹³⁾ C. Grewingk, *Geologie und Archäologie des Mergellagers von Kunda in Estland. — Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands. Dorpater Naturforscher Gesellschaft. I Serie, Band IX. I Lieferung; Dorpat 1882*, lk. 20 jj.

lõpul jääb võrdseks sellega või isegi sellest vähemaks. Lepp on käesoleva perioodi alul oma levinguga jõudnud maksimaalse ulatuseni, võrreldes siin käsitletavate aegadega. Samuti on levinguga maksimumini jõudnud lehtpuude segamets (jalakas, pärn ja tamm) ning sel ajal tungib sisse juba ka kuusk¹⁴). Endistele loomadele lisandub, nagu Pärnujõe leiud näitavad, karu, hunt, rebane, kaljukass, kobras, saarmas, nugis, koer ja jänes; lindudest on teada sõtkas, sinikael-part, rabahani, merikotkas ja teder; veeloomadest viigerhüljes, läänehüljes, Gröönimaa hüljes ja merikilpkonn.

Subboreaalne aeg on enam-vähem sarnane eelmisele ajale, kuid ilmastult vähe kuivem¹⁵), metsades tõmbub lehtpuude segamets tagasi ning kuusk levib juba kaunis suurel määral.

Sellega on jõutud juba kiviaja lõppu, osalt pronksiaja algusse, millega võime lõpetada looduse vaatluse.

Kui nüüd mahutada rööbiti kirjeldatud geoloogilistesse ajajärkudesse arheoloogilised leiud, siis saame selgema kujutluse, mille piltlikumaks kokkuvõtteks on esitatud alljärgnev joonkava (joon. lk. 189). Geoloogiliste ja soogeoloogiliste ajajärkude kirjeldusest selgus, et Eestis — 9000. a. ümber loodus ja ilmastu juba võimaldas inimese siia asumist. Seega võib ka esitatud joonkavas viimatinimetatud joonest ülespoole alata vaatlust Eesti ala asustamise pildi rekonstrueerimiseks nende andmete najal, mida meile annab geoloogia ja teised abiained. Aastast — 9000 kuni — 6700, s. o. 2300 aasta jooksul on Eesti praegu olemasolevate andmete järele veel täiesti asustamata (vt. joonis). Mis selle olukorra eriliseks põhjuseks võis olla, pole küllalt selge, kuna ilmastu, mis küll alguses oli külm (umb. nagu praegu tundra aladel), peale — 8000. a. muutus märksa soojemaks, kusjuures taimkate ja loomastik oli juba võrdlemisi rikkalik. Kuigi inimene asustas tol ajal juba meist lõunapoolseid, nagu Põhja-Saksa ja Poola alasid, ei olnud nähtavasti tollaegse hõreda asustuse ja igalpool külluses oleva saagi tõttu veel tarvidust põhjapoolseks ekspansiooniks. Aastatuhandete skaalal ülespoole minnes leidub joonkavas esimest asustust märkiv kõver — 6700. a. kohal. Seda märgib Kunda leid ja peale selle veel paar ajalisel ebakindlat leidu, mida suurema tõenäosusega saab pidada üheaegseks Kunda omaga¹⁶). Kogusummas moodustavad nimetatud leiukohad $1/2\%$ kõigist kiviaja

¹⁴) Thomson, Eentwicklungsgesch. d. Wälder Estlands, lk. 37.

¹⁵) Tuleb arvesse võtta, et ka eelmiste ajajärkude vahed ei olnud järskude üleminekutega, vaid aeg-ajalised — mitmesuguste loodusnähtuste, nagu jää taganemise, mere transgressioonide j. m. mõju all, samuti ei tule võtta temperatuuride kõikumisi ebanormaalselt suurtena, vaid neid muudatusi võiks umbes võrrelda ilmastu oludega praegusel ajal, alates Põhja-Soomest kuni umbes Leedu või Põhja-Poola valdkondadeni.

¹⁶) Ahingi leid Omedust [Ülikooli Arkeoloogia kabinett (=Ark. k.) 2518:2] ja odaots Tarvastust (Ark. k. 2518:1).

leiukohtadest. Kunda luuriistade leiukiht asub endise järve lubjamuda (settekihi) keskel ¹⁷⁾. Viimane kiht on uuritud soogeoloogiliselt P. W. Thomsoni poolt, kelle tulemusil järve lademetekujunemine algab subarktilisel ajal ning lõpeb enne boreaalse aja lõppu, s. t. hulk aega enne — 5000. a. Kihitunnuste järele paigutab P. W. Thomson Kunda leiu vanuse — 7000. a. lähedale ¹⁸⁾. Asustus, millega leid ühenduses, võis kesta, otsustades leiukihi paksuse järele, 200—300 aastat, mis diagrammis ka vastavalt märgitud. Peale Kunda leiu asustuse katkeb joonkavas kõver umb. 1000-eks aastaks või teiste sõnadega asustus katkeb. On muidugi võimalik, et vahepealseid leide pole seni lihtsalt leitud, kuid neid peab kaunis tõenäoliselt olema. Võib-olla kuuluvadki mõned vanemad üksikleid sinna tühemikku, kuid on lootusetu ainult nende najal küsimust lahendada. Seni teada olevad, kuigi ebakindlad leiusuhted ja teised kaasamääravad asjaolud viitavad sinna poole, et suurem osa üksikleid on pärit boreaalse aja lõpult ja atlantilise aja algusest, mis vastaks geoloogilise kronoloogia järele a. — 6000 ja — 5000 vahelisele ajale. Selle aja rubriiki on praegu võimalik paigutada 1¹/₂% asustusüksusi, millest jällegi suurem hulk on lühiajalised, nii et nende hulgas ainult 0,17% saab vägivaldselt viia pideva joonena läbi aastatuhandete kuni noorema kiviajani, millest allpool pikemalt. Kuna üksikleidudest suurem osa on täpsamalt dateerimata, siis võib — et vastu tulla geoloogilisele dateerimisele — oletada, et nendega ühenduses olev asustus kestis 1000 aastat, täites aega a. — 5000 ümber ühele ja teisele poole (vt. joonis). Kuid umbes 2000-aastasest ajavahemikku — 5. aastatuhande algusest kuni — 3. aastatuhandeni langeks Eesti kiviaja asustusest vaid 0,17%. Seevastu — 3. aastatuhandest alates kuni pronksiaja alguseni, mida varem kronoloogia järele asetati Eestis a. — 1500 ümber (nüüd on selles suhtes seisukoht muutunud), s. o. umbes 1000 aasta jooksul, tõuseb kõver joonkavas järsult esile, võttes enda alla 97,5% asustusüksusi. See kõver lõpeks pronksiajaga ning pronksiaja leidude kõver oleks võrreldes kiviaja lõpu omaga märksa madalam. Sarnane nähtus on ebanormaalne. Vaadeldes joonkava võib suurtes joontes ütelda, et Eesti oli asustamata kuni — 2500. aastani, olgugi et juba — 9000. a. alates, s. o. 6500 aasta jooksul siin valitses inimesele täiesti vastuvõetav ilmastu ja loodus. — 9000. ja — 2500. a. vahel olid mõned kohad katkendiliselt asustatud, kuid nendegi protsent langes kiviaja õitseaja suunas, teiste sõnadega, elu läks siin kuni — 2500. a. tagurpidi ja siis järsku asustati Eesti suure kiirusega — ligi 100%

¹⁷⁾ C. Grewingk, Geologie und Archäologie des Mergellagers von Kunda in Estland, — Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands. Dorpater Naturforscher Gesellschaft. I Serie, Band IX. I. Lieferung; Dorpat 1882, lk. 11—20.

¹⁸⁾ Thomson, Entwicklungsgesch. d. Wälder Estlands, lk. 77.

kõigest kiviaja asustusest. Olgugi et —2500. a. ümber sündis sissetunge mitmelt poolt, ei saa siiski uskuda sarnasesse kõvera jaotusse, nagu see antud korral on. Nimetatud anormaalselt järsk ja suur juurdekasv pole üksiknähtus Eesti alal, vaid see esineb ka mujal, ehk küll täpsam statistika käesoleval korral puudub. Seepärast näib kahtlasena üle laiade alade lühikese ajaga harukordselt suureprotsendiline asustajate juurdekasv.

Kui jälgida jää taganemise kiirust, siis saame järgmise pildi. Lõuna-Soome rannikust kuni II Ss-ni, s. o. umb. 80 klm võrra taganes jää 1500 a. jooksul. II Ss-st, mis vastab umbes a. —8500 või —8400, kuni antsüüsus-maksimumini umb. a. —7400¹⁹⁾, s. o. 900—1000 a. jooksul taganes jää Kesk- ja Põhja-Soomeni, seega umb. 300 klm võrra. Kõnesoleva jää taganemise vahemaa ja aeg on kaunis kindlaks tehtud viirsavide lugemise abil, millest juba kõneldud. Peale antsüüsus-aja maksimumi on jää taganemine viirsavide abil loetud veel 300 aasta kestes, mil jää jõudis juba Soomest peaaegu välja, kattes väikese osa Põhja lahe idarannikust ja samas joones osa Põhja-Soomet. See jää asend vastaks geoloogilise ajaskaala järele aastale —7100. Ülal-tähendatud arvudest on näha, et jää taganemise tempo ja seega ka ilmastu muutumine alatasa kiirenes. Viirsavide lugemise põhjal selgunud jää taganemise tempost võiks järeldada, et varsti peale antsüüsus-aja maksimumi pidi sündima kiire jäämasside sulamine ning sellele järgnev litorina-transgressioon, kuid geoloogilise kronoloogia järele sünnib see vastuoksa pikaldasemalt võrreldes eelmiste aegade. Nagu juurdelisatud tabelil näha, kulub antsüüsus-aja maksimumist litorina-aja maksimumini 3400—3600 aastat ja siit peale kuni litorina-aja lõpuni umbes 2000 aastat. Need arvud näivad suurtena ja kunstlikult venitatuina. Näib, et sarnane aegade venitamine ongi tekitanud katkemisi ja ebanormaalsusi arheoloogiliste leidude kõveras.

Teine asjaolu, mis räägib selle poolt, et geoloogid on postglatsiaalse aja liiga pikaks venitanud, selgub, kui vaadelda Baltikumi maatõusu kõverat geoloogilise kronoloogia alusel konstrueeritud diagrammis. Nagu teada, algas Baltikumis peale jää taganemist maakerkimine, mis oli alguses õige kiire ning muutus järk-järgult aeglasemaks. On lihtne kujutada maakerkimist kõverana, kui ühele teljele märgitakse vastavad ajad, näiteks litorina-maksimum —4000, antsüüsus-maksimum —7400 ja praegune aeg vastaks +2000; teisele ristteljele märgitakse vastavad kõrgused, näiteks praegusele ajale vastaks 0 meeter, litorina-maksimumile umbes 16 m ja antsüüsus-maksimumile umb. 45 m; sel juhul maatõusu kõver ühendab telgedel antud koordinaatide ristlemispunktid²⁰⁾. Kui geoloogilise kronoloogia põhjal saadud maatõusu kõverat võrrelda praeguse aja maatõusuga,

¹⁹⁾ Sauramo, Jääkaudesta nykyaikaan, lk. 155—159.

²⁰⁾ Sealsamas, lk. 173, joon. 97.

mille kohta on Rolf Witting toimetanud mõõtmisi²¹⁾, siis näeme siin väga suurt lahkuminekut. Kui võtta näiteks mõni kindel punkt Põhja-Eesti rannikul Paldiski ja Tallinna joonel ja seal välja arvestada geoloogide poolt püstitatud kronoloogia järgi möödunud sajandi maatõus, siis võrdub see 4 sm²²⁾, kuna R. Wittingu mõõtmiste järele võrdub vastav maatõus 20 sm²³⁾. Kui rekonstrueerida maatõusu, kõvera Wittingu mõõtmiste põhjal, siis on selge, et see kõver omab palju järsuma tõusu kui geoloogilise kronoloogia põhjal saadud maatõusu kõver, mille tõttu litorina-, antsüsus- ja teised veel kaugemasse minevikku ulatuvad ajajärgud nihkuvad praegusele ajale palju lähemale. Kuivõrd lähedale Wittingu mõõtmiste alusel rekonstrueeritav kõver kõik need ajajärgud tooks, seda on esialgu raske välja arvutada mitmesuguste andmete puudusel, kuid kahtlemata ei oleks siis enam arheoloogiliste leidude kõvera katkemist ja asustuse miinimum ei kestaks aastatuhandeid.

Üksikleidude kui ka Kunda ning Siivertsu leidude juures võib täiel määral arvestada nende katkemisega või lühiajalise kestusega, kuid sama ei või ütelda Pärnujõe leidude kohta. Pärnujõe luuriistad näitavad selgelt, et siin on tegemist pideva arenemisega ja ka pideva asustusega, sest leidude tehniline iseloom osutab vanematest riistatüüpidest alates kuni nooremateni ühtlast traditsiooni. Kui aga sama leidu jaotada geoloogilise kronoloogia alusel, siis tekib paratamata lünk 1000 kuni 1500 aasta ulatuses, kuna on teada, et Pärnujõe leidude vanem kiht ulatub litorina-aja algusse umb. — 6-ndasse aastatuhandesse²⁴⁾. Järgmist aega, millesse kuulub võrdlemisi suur hulk Pärnujõe leide, võib siduda n. n. tüübilise resp. varase kammkeraamilise stiiliga, mida dateeritakse 2500 ja 2700 a. e. Kr. Kui pooldada geoloogilist kronoloogiat, siis tuleks leppida sellega, et vanema kihi kultuur, mis tüpoloogilistel põhjustel ei võinud katkeda, elas üle 2000 aasta, tammudes ühel kohal ilma juurdekasvuta ja uusi vorme loomata, kuna sellele järgneval kammkeraamilisel ajal tekib lühikese ajaga terve rida vastseid luuriistade vorme. Ka see asjaolu räägib selle poolt, et geoloogilisi ajajärke on liialt pikaks venitatud.

²¹⁾ Rolf Witting, Hafsytan, geoidytan och landhöjningen utmed Baltiska hafved och vid Nordsjön. Saksakeelse referaadiga. — Fennia 39, nr. 5; Helsingfors 1918, lk. 5 jj.

²²⁾ Antud arv pole absoluutselt täppis, vaid see on toodud Wittingu mõõtmiste vahe iseloomustamiseks. Matemaatilised arvutused on lahkelt tehtud stud. math. Arnold Steinbergi poolt.

²³⁾ Ka Wittingu mõõtmiste tagajärjel saadud maatõus Põhja-Eesti kohta 20 sm aastasajas pole arvatavasti absoluutselt täppis, vaid see võib tegelikult olla väiksem. Lahkuminek pole aga vist kuigi suur, nii et võime sellest siin mööda minna.

²⁴⁾ R. Indreko, Die Funde des Pärnu-Flusses aus der Sammlung von Dr. J. Pajo im Archäologischen Kabinett der Universität Tartu. — Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931; Tartu 1932, lk. 311.

Teise väga tüübilise näitena geoloogilise kronoloogia kahjuks võib tuua Võrtsjärve ümbruse asustamise küsimuse. Nagu teada, olid Võrtsjärve ümbruskonna madalamad ja suurelt osalt soised ning rabased alad teatud ulatuses antsüulus-aja lõpul ja vähe varemgi üle ujutatud Võrtsjärve vetest²⁵). Üleujutatud alad olid võrdlemisi madala veega ja moodustasid osalt tiheda, juba tol ajal asustatud saarestiku, mida tõendavad mitmed luuleiud rabakihtidest saarte läheduses; samuti on saartelt leitud umbes litorina-aja algusest või litorina-maksimumi ajast päritolevaid asula- ja üksikleide. Asustuse kestus, millega nad ühenduses, ei võinud olla kuigi pikk, vaid elu katkeb, olgugi et selleks siin erilisi põhjusi polnudki. Kuigi maastik hakkas juba antsüulus-aja lõpul muutuma Võrtsjärve regressiooni tõttu, siis ei teinud see seal kaluritele asumist veel võimatuks, kuna see sündis aeglaselt, jättes maha reliktjärvi ning madalaid ojakesi saarte vahele. Uuesti asustatakse kõnesolev saarestik alles — 2000. a. ümber (umb. a. — 2300), alguses hõredamalt, kuid teise eelkristliku aastatuhande jooksul väga intensiivselt. Sellest on näha, et ka siin maastikuliselt soodsal alal tekib jällegi 2000 kuni 1500 aastane vahe, mida ei saa kuidagi teisiti seletada, kui ainult geoloogilise kronoloogia ebatäpsusega. Kui siiski täiesti meelevaldselt oletada, et primitiivne kultuur elas seal alguses kuni umb. — 2000. a., siis tekib ka siin samasugune nähtus nagu Pärnugi leidude juures, nimelt et 2000 kuni 1500 aasta jooksul ei tekkinud ühtki uut vormi juurde. Imelikuna tundub, et nii luukultuur (Pärnujõe leiud) kui ka kiviriistade kultuur (Võrtsjärve ranniku leiud) pidid katkema või vähemalt pidi kummaski sündima seisak ühel ja samal ajal, kusjuures maastikulised olud mõlemal juhul olid kiviaja elanikkudele eriti soodsad. Sellise ebanormaalse nähtuse põhjustajaks pole vist küll midagi muud kui valitsev geoloogiline kronoloogia, mis paigutab litorina-maksimumi ja alguse, antsüulus-aja lõpu ja -maksimumi ning sellele järjekorras eelnenudki ajajärke liiga kaugele kiviaja lõpust.

Viimasel ajal kalduvad geoloogid arvamusele, et litorina-transgressioon pole lokaalne Baltimere nähtus, vaid ülemaailmaline, mida ühendatakse seni luuleks peetud piibli veeuputusega. Nagu viimased uurimused ja kaevamised Kaldeas (Abrahami kodulinna) näitavad, on seal sügavamates kihtides avastatud settekiht, mis võis sinna tekkida uputuse tagajärjel a. — 3600 ümber²⁶). Kui meelde tuletada ülalmainitud litorina-maksimumi dateerimisi R a m s a y ja teiste uurijate poolt, siis on selge, et selle aeg pole veel lõplikult kindlaks määratud,

²⁵) R. I n d r e k o, Der Siedlungsfund von Moksi, Gemeinde Võisiku. — Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930; Tartu 1932, lk. 197 jj. tab. I.

²⁶) Eckhard U n g e r, Die Bedeutung der Königsnekropole von Ur für die Vorgeschichte. — Vorgeschichtliches Jahrbuch IV; Berlin u. Leipzig 1930, lk. 2.

vaid et see laseb end nihutada nii ühele kui teisele poole. Arvesse võttes kõiki käesolevas kirjutises toodud väiteid näikse olevat vajalik nende arvude juures ette võtta teatud muudatusi.

Et ära hoida ülalkirjeldatud ebanormaalseid nähtusi, tuleb kronoloogilisel skaalal pikale venitatud ajajärgud koomale nihutada ja anda täielik õigus neile, kes selle poole on kaldunud juba varemgi. Nagu nimetatud, paigutas *Norman* litorina-maksimumi — 4000. ja — 3000. a. vahele, mis viib meid juba tükk maad edasi õigema ajamäärade vahekorra poole. Loodetavasti ei ole liialdus, kui asetada nimetatud litorina-maksimumi skaalal a. — 3000 ümber, viimasest arvust pigemini lähemale praegusele ajale kui kaugemale. Ka antsüklus-maksimum peaks nihkuma märksa lähemale litorina-maksimumile. See muudaks arheoloogilise asustuse pildi tunduvalt loomulikumaks. Need küsimused on kahtlemata vaieldavad ja ei lase end üksi arheoloogiliselt lahendada; neid siin üles tõstes on vaid tahetud näidata seda segast, ebanormaalselt pilti, mille saame arheoloogias seni tarvitusel olevate dateeringute põhjal. On selge, et need vajavad redigeerimist kõigi sedalaadi küsimustega teotsevate teaduste poolt.

Asudes asustuse vaatlusele kiviaja lõpul, peab tunnistama, et see, juba vananenud vaade, nagu oleks kiviaja õitseng alanud umbes — 2500. a. ja kestnud pronksiaja alguseni s. o. umbes — 1800. või — 1500. a., on täiesti iganenud²⁷⁾, kuna Eestis ja ka mitmel pool mujal, näit. Soomes on ammu nimetatud ajamääradest üle mindud. Soomes kestab kiviaeg *Äyräpää* järele kuni 40% litorina-maksimumist, mis vastab aastates — 1200. a.²⁸⁾ Ka Eestisse võis umb. samal ajal või vähe hiljemini pronks sisse tungida, kuna siin kiviaja luu- ja kiviriistad on veel — 1000. a. ümber täielikult valitsemas, näit. Võisiku alal Kivisaare haudades. Samasuguseid hiliseid riistu leidub ka Pärnu leidude hulgas²⁹⁾. Teisest küljest, kuigi pronks ja sellega kaasas käiv kultuur, näit. hauad ja muud nähtused olid siin tuntud juba — 1000. a. ümber, mängis pronks siiski ainelises kultuuris niivõrd väikest osa, et vastavat aega ei saagi arvestada kui pronksiaega, vaid seda võiks nimetada ennemini kivi-pronksiajaks, mil Tallgreni arvates luu- ja kiviriistad, lisan omalt poolt veel: puust ja tulekivist riistad, kuni rauaaja tulekuni etendasid suuremat osa kui metallriis-

²⁷⁾ Tõstsin need arvud sellepärast esile, et geoloogiline ja arheoloogiline kronoloogia skaala siiski põhjeneb meil veel vanadel andmetel.

²⁸⁾ *Aarne Europaeus-Äyräpää*, Die relative Chronologie der steinzeitlichen Keramik in Finnland I. — Acta Archaeologica I. Fasc. 3; Kopenhagen 1930, lk. 220.

²⁹⁾ *R. Indreko*, Der Siedlungsfund von Moksi, Gemeinde Võisiku. — Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930, lk. 214 ja *R. Indreko*, Die Funde des Pärnu-Flusses aus der Sammlung von Dr. J. Pajo im Archäologischen Kabinett der Universität Tartu. — Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931, lk. 312.

tad³⁰⁾. Võiks koguni nimetada, et kiviaja traditsioon elas veel rauaaja alguselgi, sest raua ilmumine ei võinud järsult lõpetada endise elu suunda. Näidetena võib lisada Kivisaare ja Pärnu leidudele veel kivikirve Põltsamaa kihelkonna Palupõhja küla alalt (Ark. k. 2490:3) ja kaheteralise kiviriista Kolga-Jaani kihelkonnast Kaabe kingult (Ark. k. 2753). Mõlemad kiviriistade leiukohad asuvad Emajõe rabastel kallastel madalatel kruusakinkudel, mis võisid Võrtsjärve ja Emajõe vete alt vabaneda alles hilispronksiajal (võrreldes Skandinaavia ja Saksamaaga). Ei saa jätta nimetamata ka Põide kihelkonna Asva küla leidu luuriistade ja savinõu katkenditega (Ark. k. 2787:1—31), mis kuulub nooremasse pronksiaega, ja luuriistu Jüri kihelkonnast Lagedilt, Jõelähtme khlk. Sahast ja Kõpu khlk. Reigist, mille vanus nihkub pronksiaja lõppu ja eelrooma rauaaga³¹⁾. Kui arvestada Soome oludega, kus kiviaeg lõpeb 40%-il litorina-maksimumist, siis on Eesti rannikutel rida leide allpool nimetatud kõrgust. Kuigi mitmed ranna leidudest pole leiusuhetelt kindlad, on nende hulgas siiski mõnegi kohta olemas täpsad andmed, mis lubavad välja arvestada leiukoha kõrguse protsendi. Kõiki võimalusi silmas pidades tuleb arvestada ka sellega, et mõned riistad võisid omal ajal vette kukkuda, kuid mitmed neist asuvad ikkagi ümbruskonna suhtes vähe kõrgemal kingul, mis viitab endisele asustusalale. Nii on leitud 5—6 leidu 39—32% vahelt³²⁾ ja 5—6 leidu 28—18% vahelt litorina-maksimumist³³⁾. Need arvud näitavad, kui võrd hilja kiviriistu veel tarvitati, kui neid kõrgusi võrrelda kiviaja lõpu kõrgusega, mis Eestis võis olla 38% ümber litorina-maksimumist. Esitatud üksikud näited annavad kogusummas selge pildi selle kohta, et tol ajal, kui Lääne-Euroopas, kus pronksi suuremal määral saadaval oli ja kus pronksiaeg valitses, kuigi ka mitte täiel määral, Eesti asukad, võib-olla pronksi kalliduse tõttu, pidid loobuma

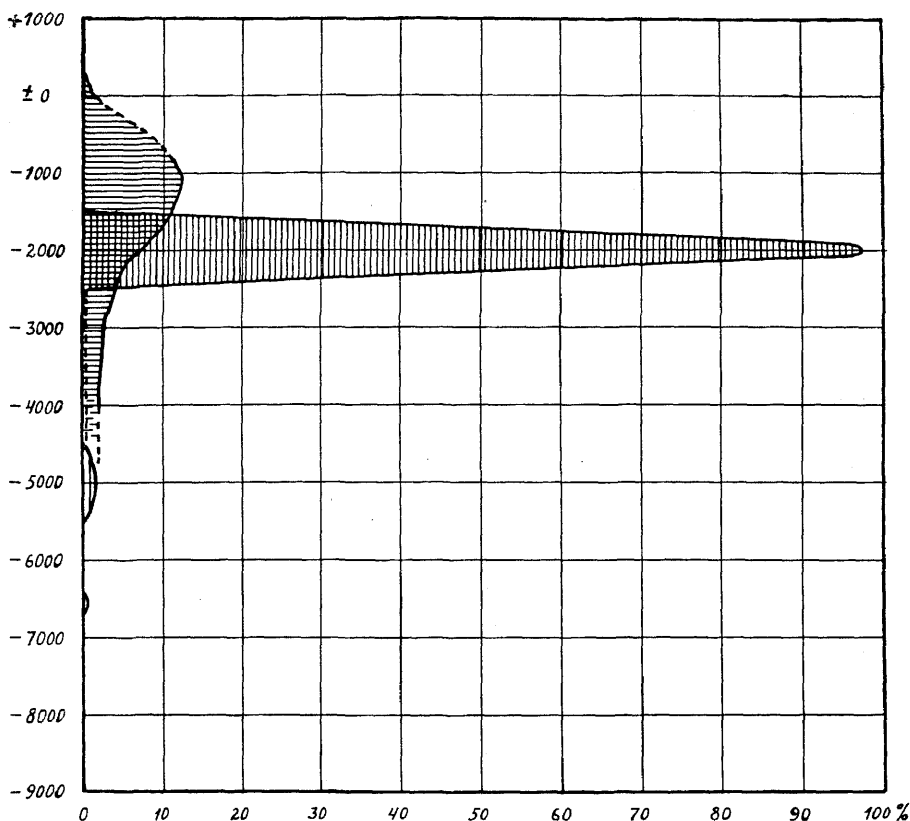
³⁰⁾ A. M. Tallgren, Euroopa muinasaeg. — Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti toimetused V; Tartus 1927, lk. 78 j.

³¹⁾ H. Moora, Die Vorzeit Estlands; Tartu 1932, lk. 26 ja 28, joon. 17: 1—5, 5—6.

³²⁾ Venekirves Audrust Kõima küla Ülemaantee talu maalt, Pärnu Muinasaarijate Seltsis 438; kivitalb Risti khlk. Moosi kl. Jüripere talu maalt ja teine samast kihelkonnast Alliklepa kl. Pärtle tl. maalt, mõlemad kaotsis; õonestalb Nõva jõe kaldalt, Eestimaa Kirjanduse Seltsis 245; kivikirve katkend Kihelkonna khlk. Seadja tl. maalt [Ark. k. (K. 90:2)]; talb Linnuse kantsi lähedalt Muhus (Ark. k. 1145).

³³⁾ Talva katkend Hanilast, Kokuta kl. Kubja tl. (Ark. k. 2644: 1—2); kaks kivitalba Risti khlk. Tusari kl. Targamaa tl., mõlemad kaotsis; kivitalb Risti khlk. Kurkse kl. Kopli tl. maalt, säilib Kopli talus, ja teine samast kihelkonnast ja külast Kärsti tl., kus riist säilibki; varreauguga kirves Viimsi poolsaarelt Tammeneeme kl. Kalda tl. maalt (Eesti Rahva Muuseumis?); õonestalb Viru-Nigula khlk. Mahu kl. maalt (Ark. k. 2643:14); talb Kaarma khlk. Kellamäe mõisast [Ark. k. (K. 91:41)].

metallriistadest ja jätkama endistel traditsioonidel kiviaja kultuuri. Võib-olla polnud Eestis tol ajal toodetav kaubaartikkel kuigi nõuetav lõunapoolseis naabermaades, kus sama artikkel võis külluses kätte-

Püsti viirutatud lõige joonkavas kujutab kiviaja leiukohti protsentides, mis on jaotatud geoloogide ja Monteliuse poolt püstitatud kronoloogia skaala järgi. Rõhksalt viirutatud lõige kujutab leiukohtade protsendilist jaotust, nagu see on osalt viimasel ajal välja kujunenud leidude ja leiusuhete najal, ning kõvera otsad kujutavad, kuidas see vahekord tõenäoliselt peaks olema. Püstjoonele on märgitud aastatuhanded, enne Kristuse sünni märgiga — ja peale Kristuse sünni märgiga +. Rõhtjoonele on märgitud leiukohtade arv protsentides.

saadav olla, ja selle tõttu oli ka ostujõud ja kaubandus minimaalne, kuigi läbikäimine naaberaladega oli elav, mida näitavad lõunapoolsed ja idapoolsed mõjud keraamikas ja kiviriistades.

Raua ilmumisega tekib murrang kivi- ja luuriistade tarvitamises. Raud oli nähtavasti palju kättesaadavam võrreldes pronksiga ning raudriistad, eriti tarberiistad, tõrjusid varsti välja kivi- ja luuriistad,

kuigi mitte lõplikult. Näitena nimetatagu luust nooleotsa vanema rauaaja kalmest Vändra khlk. Vihtra tl.³⁴⁾ maalt, keraamika katkendeid Keila-Rannamõisa kalmest, mis osutab degeneratiivset tagasiminekut, vana uuesti tarvitusele võtmist hoopis uutest oludes, nii ütelda vana stiili „võltsimist“. Sarnane „võltsimine“ pole üksiknähtus, vaid selliseid leidub mitmeid³⁵⁾. Leidub ka üksikuid kivikirveid rauaaja haudadest, näiteks Vaivara Repniku kl. kalmest (Ark. k. 2744)³⁶⁾, ka Grewingki loetleb neid mitmeid naaberaladelt³⁷⁾. Kuigi pole teada, milliseks otstarbeks sel ajal kiviriistu tarvitati, võib, arvesse võttes, et vastavaid haudleide on terve rida, vaevalt oletada, et nad oleksid sattunud haudadesse juhuslikult. Olgugi et nimetatud kiviriistu vist ei tarvitatud enam tööriistadena igapäevases elus, vaid et neid pandi hauda mingisuguse traditsiooni päraselt, siiski loetletud faktid näitavad, et nende tegelikult küll välja surnud riistade minevik ei võinud kaugel olla, kui traditsioon jõudis neid alal hoida.

Asudes teiskordselt kiviaja asustuse joonkava juurde (vt. joon.), oleks kõige loomulikum, arvesse võttes leidude leiusuhteid siin ja naaberaladel, millel siin pole võimalik pikemalt peatuda, kujutada asustuse kõverat nii, nagu rõhtsalt viirutatud lõige seda esitab, kus 97,5% asustusüksusi on jaotatud 2500 aastasse ajavahemikku enam-vähem normaalselt³⁸⁾, kuna 2½% langevad Eesti esimeste asustajate arvele, ulatudes neljandasse aastatuhandesse ja võib-olla kaugemasegi aega. Võib-olla edaspidised uurimused mitmel alal annavad positiivsemaid tulemusi kui seda on senised. Kõveral on näha, et kiviaja õitseage langeb kiviaja lõppossa, s. o. — 1000. a. ümber ning siit peale hakkab õige pikaldane langus pronksriistade arvel, mis meile üksikutena on sisse toodud. Raua tulekuga juba langeb järsku luu ja eriti kiviriistade protsent, mis siiski kestavad väikesel määral edasi, nagu varem esitatud näidetest selgus. Mitte otsekohe kiviaja kultuuri näol, vaid selle traditsioonina elavad need nähtused õige väikesel määral veel varem alal rauaajal peale Kristuse sündi.

R. Indreko.

³⁴⁾ Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau 1903—1905, IV Band; Pernau 1906, lk. 272.

³⁵⁾ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis I. — Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B III. 6; lk. 67, tab. I: 6—9.

³⁶⁾ Teade pole veel kontrollitud.

³⁷⁾ C. Grewingki, Zur Kenntnis der in Liv-, Est-, Kurland und einigen Nachbargenden aufgefundenen Steinwerkzeuge heidnischer Vorzeit. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat VII:1; Dorpat 1873 (1871), lk. 1 jj.

³⁸⁾ Leidude dateerimine on selle kõvera juures läbi viidud suurtes joontes. Täppis läbitõõtamine võiks tuua mõnesuguseid muudatusi kõvera ehitusse, kuid üldpilt jääks esitatuks.

Poleemika „Roseni deklaratsioon“ puhul*).

„Roseni deklaratsioon“. Nn. „Roseni deklaratsioon“ on Liivimaa rüütelkonna omaaegse „resideeriva“, s. o. jooksva asjaajamise eest hoolitseva maanõuniku Otto Fabian von Rosen'i ametlik vastus Peterburis asunud Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumi järelepärimisele, milles nõuti selgitust mõisahärruse võimu ja omandiõiguse kohta oma talupoegade ja nende vara suhtes ning samuti tema voli kohta neid ihuliselt karistada ¹⁾.

Justiitskolleegium oli kõrgeimaks keskasutiseks tollaegsete Vene provintside — Liivi- ja Eestimaa kohtu- ja administratiivkõrvalduste. Üldmainitud järelepärimisega pöörduiti mitte ainult Liivimaa kõrgeima valitsusasutise — kindralkubeneri — ja kõrgeima kohtuasutise — õuekohtu — poole ²⁾, vaid ka Eestimaa vastavate asutiste — kohaliku kindralkubeneri ³⁾ ja ülemmaakohtu poole ⁴⁾.

Nii Liivimaa kindralkubermanguvalitsus kui ka õuekohus saatsid järelepärimise edasi ühele ja samale asutisele — Liivimaa rüütelkonna täidesaatvale organile, maanõunikudekolleegiumile ⁵⁾. Selle liikmed, arvult 12 maanõunikku, pidid vaheldamisi igaüks ühe kuu Riias „resideerima“, et õiendada rüütelkonna jooksvaid asju. Mõlemad üldmainitud asutised said oma järelepärimisele resideerivalt maanõunikult ühe ja sama avaldise, nimelt nn. „Roseni deklaratsioon“.

Järgnevast paremaks arusaamiseks olgu kõige pealt esitatud lühidalt „deklaratsioon“ sisu ⁷⁾. Rosen seletab, et „niipalju kui puutub pärishärrade omandiõigusse nende päristalupoegade üle“, siis olevat see põhjendatud „selle maa esimesel vallutamisel“. Sellest ajast peale jäänud talurahvas „ilma igasuguse vabaduseta, nii et nad edaspidi polnud enam ühiskonna vabad liikmed, vaid pärisorjad ja

* Liivimaa XVIII sajandi agraarõiguslike allikate hõreduse juures omab nn. „Roseni deklaratsioon“ 1739. a. suurt ajaloolist väärtust. See deklaratsioon on tekitanud korduvalt laiaulatuselise ja ühtlasi kirgliku poleemika, mille üldise ülevaate esitab sellest ühena osa võtnud läti ajaloolase J. Vīgrabs'i alljärgnev kirjutis, mis on koostatud spetsiaalselt meie ajakirja jaoks. Autor on omalt poolt oma läतिकeelseis käsitusis toonud küsimuse kohta mõndagi uut. Tema seisukohtade üksikasjalisem kokkuvõte autori enda sulest ilmub eriaartikliina „Ajaloolises Ajakirjas“ edaspidi. **Toimetus.**

¹⁾ Juris Vīgrabs, Die rechtliche Lage der livländischen Bauern in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Materialiensammlung aus dem Archiv der ehemaligen livländischen Ritterschaft nebst Ergänzungen. Verlag des Lettländischen Staatsarchivs. I. Teil — 1927; II. Teil — 1930. (Tsitēritud: Vīgrabs, I ja II); vrd. II, nr. 273.

²⁾ Vīgrabs, II, nr. 261, 264, 265.

³⁾ Ibid., nr. 261, 262, 265.

⁴⁾ Ibid., nr. 261, 263, 265.

⁵⁾ Ibid., nr. 272—276.

⁶⁾ Ibid., nr. 285, 286, 288.

⁷⁾ Täielik tekst — Vīgrabs, II; nr. 286.

kuulusid mõisale kui *homines proprii* ning säärases seisukorras anti neid ka edasi ja läänistati“. Nii jäänud nad „täielikku pärisorjusse“, samuti olevat neid „pärisorjadena ja kui *glebae adscripti* ühelt päris-härralt teisele pärandatud, müügi või muidu lepingu teel edasi antud, võõrandatud ja *jure domini* hagetud“. Teiseks ei olevat kaheldav, „et selline omandiõigus ei ulatuks ka talupoegade varanduse kohta ja harrad ei oleks õigustatud selle omanduse „kui päraldise üle“. „Selle õiguse põhjal talupoeg ei soeta midagi endale, vaid oma härrale, ja see on õigustatud käsitama talupoegade vara nagu enda muudki omandust ja seega sellega toimima oma heaksarvamise järgi“. Seda oma kitseadamatut õigust olevat harrad küll mõnevõrra piiranud, leppides ainult talupoegadelt teatavate koormiste ja andamite nõudmi-sega. Nende andamite ja töökoormiste määramine olevat täiesti sõltuv mõisnikkude endi tahtest, ilma et maaseadused neid selles kuidagi kitsendaksid. Varemini olnud mõisnikel oma päristalupoeg-ade üle ka täielik *jus vitae et necis*, mille nad aga vabatahtlikult loovutanud ja mis nüüd kuuluvat „kõrgele kroonule“. Rüütelkonnale aga kuuluvat talupoegade suhtes kodukari- ja nuhtluseõigus, „neil juhtumeil, mis ei kuulu *delicta criminalia* (avalikkude süütegude) alla ja enesega surmanuhtlust kaasa ei too“.

Küsimuse käsitlemine Garlieb Merkel'ist 1820 kuni 1880. „Roseni deklaratsiooni“ avastamise au kuulub Garlieb Mer- kelile, kes selle ka esmakordselt täies ulatuses trükkis avaldas⁸⁾. Merkel nimetab seda deklaratsiooni „jõledaks dokumendiks“⁹⁾, kir- jutades ühtlasi: „Kes selle dokumendi eelarvamusteta ja tähelepanuga läbi luges, peab nõustuma, et kõik nii endise kui hilisema aja kaebused aadli jõleda kõikvõimsuse kohta maainimeste suhtes ei vaja enam lähemat tunnistust¹⁰⁾.“

Merkeli esitatud teksti toob uuesti R. J. L. Samson von Himmelstiern¹¹⁾. Ta nimetab deklaratsiooni ühe „rüütelkonna ametniku“ „ametlikuks kirjeldiseks“ ja arvab, et see kujutab talu- poegade tõelist olukorda¹²⁾.

J. Eckardt on seisukohal, et deklaratsiooni tuleb pidada tol ajal valitsenud arvamuste avaldiseks¹³⁾. Teisal iseloomustab ta seda „tüübilisena tollaegsele Liivimaale ja tema rüütelkonnale“¹⁴⁾.

⁸⁾ G. Merkel, Die freien Letten und Esten, 1820, lk. 118—128.

⁹⁾ Ibid., lk. 117.

¹⁰⁾ Ibid., lk. 120.

¹¹⁾ R. J. L. Samson von Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in beson- dern Beziehung auf das Herzogtum Livland (Beilage zur Zeitschrift „In land“, 1838); veerg 44—47.

¹²⁾ Ibid.; v. 47.

¹³⁾ J. Eckardt, Anno 1765 (koguteoses: „Die baltischen Provinzen Russlands“; 2. trükk, 1869); lk. 180.

¹⁴⁾ J. Eckardt, Livland im XVIII. Jahrhundert, I; 1876, lk. 201.

H. Diederichs väidab, et aadel ei olevat kunagi nii järsult ja kangekaelselt kaitsnud pärisorjust kui 18. sajandi esimesel poolel. Seda pidavat igäüks tunnustama, kes näiteks Roseni märgukirja 1739. a. võrdleb Liivimaa aadli endiste seisukohtade ja esitistega¹⁵⁾.

Kõnealust dokumenti iseloomustab „väga tähelepanuväärse“ deklaratsioonina ka H. v. Samson¹⁶⁾. Tema arvates oli mainitud deklaratsioon pärisorjuse ajal „päris tõeliseks rüütelkondlikuks usutunnistuseks“¹⁷⁾. Samson esitab väikeste kärpimistega deklaratsiooni teksti kolmandat korda¹⁸⁾.

Poleemika H. v. Bruiningk'i ja E. Lõning'i vahel. Nagu ülal esitatustki selgub, ei leidunud üle poole sajandi kedagi, kes oleks katsunud maanõunik Roseni deklaratsiooni allakirjutajana võtta kaitse alla. See ülesanne jäi 1927. a. surnud H. v. Bruiningkile. Oma vastukirjutises Samsoni brošüürile „Rückblicke“ peab ta tarvilikuks konstateerida, et deklaratsioonis esitatud kirjeldis toob talurahva olukorrast „õige ebarõõmustava pildi“¹⁹⁾. Oma lõpliku seisukoha Roseni deklaratsiooni kohta avaldas Bruiningk 1880. a. poleemikas tolelaegse Tartu professor E. Lõningiga. „Baltische Monatschrift'is“ avaldatud kirjutises Lõning rõhutas, et Liivimaal oli aadel avalikult seletanud, et talupojad on tema pärisorjad „roomaõiguslikus mõttes“. Seejuures Lõning toetus Roseni deklaratsioonile 1739. a.²⁰⁾. Selle vastu seletas Bruiningk, et mainitud deklaratsioon olevat „tähtsusetu kantseleitöö, tähtsusetu omal ajal, ja ka neile, kes tema saamislugu tunnevad, tähtsusetu ka praegu“. See deklaratsioon polevat Roseni enda koostatud; ka ei olevat viimane omistanud sellele suuremat kaalu. See deklaratsioon sisaldavat ainult halvasti orienteeritud kantselei ideesid. Bruiningk toetus sel puhul muu seas esimesena ka Roseni deklaratsiooniga ühest ajast pärit olevale Liivimaa rüütelkonna ülesandel koostatud nn. Budberg-Schraderi rüütli- ja maaõiguse seaduseelnõule, mis sisaldades talupoegadele palju soodsamaid õigusnorme tühistavat Roseni deklaratsiooni õigusajaloolise väärtuse²¹⁾.

Selle vastu rõhutas Lõning, et deklaratsioon on „rüütelkonna kõrgemalt organilt lähtunud, põhjalik ja hoolsalt koostatud doku-

¹⁵⁾ H. Diederichs, G. Merkel als Bekämpfer der Leibeigenschaft (Baltische Monatschrift, 1870; Band 19; Neue Folge 1); lk. 41.

¹⁶⁾ [H. von Samson], Livländische Rückblicke; 1878, lk. 34.

¹⁷⁾ Ibid., lk. 13, märkus 10.

¹⁸⁾ Ibid., lk. 113 jj (Beilage H).

¹⁹⁾ H. Baron Bruiningk, Livländische Rückschau; 1879, lk. 164.

²⁰⁾ E. Lõning, Die Befreiung des Bauerstandes in Deutschland und in Livland (Baltische Monatschrift, 1880; 27. Bd.), lk. 110.

²¹⁾ H. Baron Bruiningk, Apologetische Bemerkungen (ibid.), lk. 260 jj.

ment²²⁾), ja püüdis näidata, et Budberg-Schraderi seaduseelnõu määrustele talupoegade õigusliku olukorra kohta ei või omistada sellist tähtsust, nagu Bruiningk seda teinud²³⁾. Bruiningk aga ei andnud järele. Ta esitas Roseni deklaratsiooni „saamisloo“, mida ise nimetab „dokumentaalseks“²⁴⁾, ja püüdis endiselt argumenteerida Budberg-Schraderi seaduseelnõuga²⁵⁾, mille ajaloolist väärtust talupoegade õigusliku olukorra suhtes Lõning oli eitanud. Seega arvas Bruiningk olevat lõplikult tõestanud oma varemini avaldatud seisukoha Roseni deklaratsiooni väärtuse kohta.

Balti-saksa uurijad. Näis, nagu oleks Bruiningk tõesti andnud surmaotsuse Roseni deklaratsioonile. A. v. Transehe-Roseneck ühines 1890. a. täiesti, kuigi möödaminnes, Bruiningki seisukohaga deklaratsiooni asjus²⁶⁾. Samuti toimis ka A. v. Tobien²⁷⁾.

Vastupidiselt sellele valitsevale arvamusele esines 1909 noor balti sakslane A. Agthe oma Leipzigi doktoritöös²⁸⁾. Autor nägi deklaratsioonis uuesti „ametlikku vastust“²⁹⁾ ja pidas Bruiningki hinnangut selle kohta alusetuks ja tõestamatuks³⁰⁾. Agthe arvates näitab deklaratsioon, „kuidas talupoegade olukord selle järgi (s. a. pärast 1739. a.) kujunes“³¹⁾. Agthe, kes omas teoses Liivimaa agraarolusid kriitiliselt hindab, sai balti sakslaste poolt ajalehtedes ja ajakirjades teravate kallaletungide osaliseks. Seejuures tuleb iseloomulisena ära märkida, et Tobieni poolt kirjutatud 40 leheküljelises vastukirjutises sõnagagi ei puudutata Roseni deklaratsiooni³²⁾. Nii kindlaks pidas Tobien selle kohta Bruiningki otsust! Seda otsust ei saanud loomulikult kõigutada ka saksa professor Hans Prutz omas Liivimaa pärisorjuse käsitluses Baieri teadusteadusteakadeemias³³⁾. Prutz kirjutab: „Ro-

²²⁾ E. Lõning, Über die „Apologetischen Bemerkungen“ des Herrn Baron Bruiningk (ibid.), lk. 353.

²³⁾ Ibid., lk. 353 jj.

²⁴⁾ H. Baron Bruiningk, Apologie der „Apologetischen Bemerkungen“ (ibid.), lk. 489 jj.

²⁵⁾ Ibid., lk. 489, 491 jj.

²⁶⁾ A. von Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert; 1890, lk. 146, märkus 1.

²⁷⁾ A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I; 1890, lk. 103, märkus 4.

²⁸⁾ A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland (29. Ergänzungsheft der „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft“); 1909.

²⁹⁾ Ibid., lk. 43.

³⁰⁾ Ibid.; lk. 44 jj.

³¹⁾ Ibid., lk. 42 jj.

³²⁾ A. Tobien, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1910; Bd. 66), lk. 157—177 ja 374—396.

³³⁾ H. Prutz, Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland, 1916; (ka Sitzungsberichte d. Königl. Bayer. Akad. d. Wissensch.; Philos.-philolog. u. hist. Kl.; Jahrg. 1916; 1. Abhandlung).

seni deklaratsioon on omal viisil klassiliseks mälestusmärgiks omaaegse balti härrasmeelsuse kohta³⁴⁾.

H. parun Fölkersahm seletab Roseni deklaratsiooni puhul, et Liivimaal, samuti nagu Ida-Preisias mõisahärruse ja talupoegade suhted konstrueeriti rooma õiguse normide järele, ilma et see siiski oleks tarvitsenud igapidi nende normide tegelikku rakendust enesega ühes tuua³⁵⁾.

Tobien omalt poolt toonitas veel 1924. a. endisel viisil: Roseni deklaratsioon olevat „juhulik avaldis“, „ühel päeval pealiskaudselt koostatud dokument“, mille sisu olnud kohandatud „vene bürokraatia õigusvaadetele“³⁶⁾.

Läti ajaloolased. Balti saksa ajaloouurijate poolt Roseni deklaratsiooni kohta antud hinnanguga pole läti ajaloolased saanud ühineda. Vanimaid läti uurijaid J. Krodznieks väidab deklaratsiooni puhul, et see esitab talupoegade tõelist õiguslikku olukorda ja et talupoeg olnud tol ajal pärisori sõna otsemas mõttes³⁷⁾. F. Rosinsš nimetab deklaratsiooni „peegliks, milles selgelt kajastub tolleaegsete läti talupoegade õigusetu olukord ja parunite kõikvõimsus“³⁸⁾. Autor leiab siiski, et talupoegade tõeline seisund ei olewat siiski nii kuri olnud, nagu see deklaratsioonis avaldatud³⁹⁾. K. Landers peab deklaratsiooni Liivimaa rüütelkonna üheks „hoolimatuumaks ja häbituumaks katseks“ korraldada oma huvide suunas seadusandlikul teel kohalikke agraarolusid⁴⁰⁾. Roseni deklaratsiooni on puudutatud ka läti ajaloo õppekirjanduses. A. Švābe näiteks lausub, et Roseni deklaratsioon näitavat, kuidas „mõisahärrad tol ajal vaatasid oma talupoegadele“⁴¹⁾. F. Zālītis on arvamusel, et deklaratsioonist nähtavat, „missugused vaated talupoegade õigusliku olukorra kohta Liivimaa aadli keskel olevat levima hakanud“; talurahva tõeline olukord ei olewat tol ajal siiski veel nii halb olnud⁴²⁾. — Allakirjutanu esitas Roseni deklaratsiooni Merkeli „Letten“ uue väljaande ees-

³⁴⁾ Ibid., lk. 37.

³⁵⁾ H. Baron Fölkersahm, Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands und Kurlands und die Umwälzung der Agrarverhältnisse in der Republik Lettland; 1923, lk. 27 jj.

³⁶⁾ A. Tobien, Die Leibeigenschaft in deutschen Territorien und in Livland (Ostdeutsche Monatshefte, 1924, März; 4. Jahrg.; Heft 12; 2. Baltentheft); lk 678 jj.

³⁷⁾ J. Krodznieks (Krüger), 1765. gads; alul kalendris „Derigo grāmatu nodaļas kalendars“ 1904, hiljemini Iz Baltijas vēstures; J. Krodznieka raksti III, 1914, lk. 111 jj.

³⁸⁾ F. Rosinsch, Latviešu zemnieks; 1906, lk. 135.

³⁹⁾ Ibid., lk. 137.

⁴⁰⁾ K. Landers, Latvijas vēsture, II; 1908, lk. 117.

⁴¹⁾ A. Švābe, Latvijas vēsture, III; 1923, lk. 11.

⁴²⁾ F. Zālītis, Latvijas vēsture; 2. parandatud trükk, lk. 148 jj.

sõnas⁴³). Tema otsus selle dokumendi suhtes oli: „On katsutud tem- beldada seda deklaratsiooni pealiskaudseks väärtusetuks kantselei- tööks, kuid tagajärjetult“⁴⁴).

Poleemika 1925. a.—1927. a. Kuna ma juba maailmasõja päe- vil pikema venekeelse brošüüri väljaandmisega balti saksluse kohta olin saanud selle laiemate ringkondade poolt vihatavaks⁴⁵), siis järg- nes nüüd „Rigasche Rundschau“ veergudel tugev kallaletung minule Woldemar Wulffius'e poolt⁴⁶). Mulle heideti ette, et mul puu- duvat „teadmused ja südametunnistus“. Mis puutub otseselt Roseni deklaratsiooni, siis ei kahtle Wulffius põrmugi, et selle saamislugu „juba aastaid tagasi on laitmatult selgitatud“ ja et see oma iseloomult jääb ikkagi „pealiskaudseks kantseleitööks“. Minu vastus Wulffiuse artiklile ilmus „Rigasche Rundschau's“ 20. aprillil 1925⁴⁷), millele järgnes sealsamas Wulffiuse poolt uus kallaletung minu vastu, mis aga minu poolt jäi lähemalt vastamata⁴⁸). Wulffius lõpetab oma teise artikli minule pööratud nõuandega: „Kes nii pime on (nagu mina!), see ei kõlba ajalookirjutajaks ja peaks oma „teadusliku“ tege- vuse lõpetama.“

Kuna ma ei leidnud enesel olevat vähimatki põhjust selle hea nõu järgi toimida, siis avaldasin oma uurimise tulemusena kirjutise Roseni deklaratsiooni kohta veel samal 1925. aastal Läti haridus- ministeriumi kuukirjas⁴⁹). Ma näitasin, kuidas Bruiningk omal ajal oli vaikides möödunud paljudest deklaratsiooni saamisloo kohta täht- saist dokumentaalseist tunnististest ja kuidas selle tagajärjel kõik tema lõppjärelused tõeliselt dokumentaalseil andmeil põhjeneva käsitlusega tühistuvad⁵⁰). Samal ajal pidin konstateerima, kuidas Bruiningki poolt küsimuse kohta esitatud käsitlus väga õpetlikult näitab balti saksa teadusliku uurimise meetodeid⁵¹). Deklaratsiooni puhul jõudsin seisukohale, et selles ei avaldu üksi „hoolsalt läbi- mõeldud ja ametlikus vormis avaldatud rüütelkonna vaated“, vaid et

⁴³) G. Merkel, Die Letten. Nach der zweiten Fassung wortgetreu neu herausgegeben. Mit einer Einführung von Georg Wihgrabs. 1924.

⁴⁴) Ibid., lk. LVII.

⁴⁵) G. J. Vigrab, Pribaltijskije nemtsõ, 1916.

⁴⁶) W. Wulffius, Garlieb Merkel, Carl Schirren und Georg Wihgrabs, — „Rigasche Rundschau“ 1925, nr. 69 (25. märtsist).

⁴⁷) Einige Bemerkungen zur Besprechung der Neuausgabe von Merkels „Letten“ (vt. „Rig. Rundschau“ nr. 69). Eine Zuschrift an die „Rigasche Rundschau“ von G. Wihgrabs, — „Rig. R.“ 1925, nr. 86 (20. apr.).

⁴⁸) W. Wulffius, Wissenschaft? Eine Antwort auf die „Bemer- kungen“ des Herrn Wihgrabs, — „Rig. R.“ 1925, nr. 87 (21. apr.).

⁴⁹) J. Vigrabs, „Rozena deklarācijas“ sastādīšanas gaita un viņas vēsturiskā nozīme, — Izglītības Ministrijas Mēnešraksts (edaspidi tsiteeritūd I. M. M.) 1925, nr. 12, lk. 581—587.

⁵⁰) I. M. M. 1925, nr. 12, lk. 584 jj.

⁵¹) Ibid., lk. 581.

selle sihiks on ühtlasi kujutada „talupoegade tõelist olukorda“⁵²). Mis puutub Budberg-Schraderi maaõiguse seaduseelnõu, siis näitasin ma, et see on välja kasvanud samade vaadete maailmast, kust on pärit deklaratsioonigi, tahtmata anda talupoegadele suuremaid õigusi kui Rosenigi dokument⁵³).

Minu artiklile järgnes loomulikult vastukirjutisi. Saatus tahtis, et koguni Hermann parun Bruiningk, kes 1880. aastal oli osa võtnud ülalkirjeldatud poleemikast Lõningiga, nüüd 45 aastat hiljemini pidi astuma uuesti lahinguväljale, et tõestada Roseni deklaratsiooni ajaloolist väärtusetust.

Esimene minu vastu suunatud kallaletung tuli L. Arbusow'ilt, Läti ülikooli ajaloo professorilt⁵⁴). Oma pikemas käsitluses jõudis autor seisukohale, et minu poolt rünnatud uurijate vaated Roseni deklaratsiooni kohta lõppude lõpuks siiski ei olevat kõigutatud; mul ei jäävat muud üle kui võtta tagasi oma otsus balti saksa ajaloolaste kohta, samuti oma etteheide Bruiningki suhtes⁵⁵).

Märksa kirglikumalt astus oma seisukoha kaitseks üles Bruiningk oma vastukirjutises⁵⁶). Ta leidis, et minu esimeses vastukirjutises tehtud kallaletungid Wulffiusele olevat viimase poolt „nii põhjalikult tagasi löödud“, et ta oma osavõttu poleemikast peab ülearuseks. Kuid asi ei andvat talle siiski rahu ja samuti vajavat tagasilöömist minu teisel üritatud kallaletungid⁵⁷). Neis kallaletungides esinevat nii tugevasti minu poolt šovinismi, et ma olevat seega ise enda kohta andnud eitava otsuse⁵⁸). Bruiningk avaldab ühtlasi protesti minu „ebasünda“ käsitlusviisi vastu⁵⁹). Tema enese kohta minu poolt tehtud etteheite suhtes rõhutab Bruiningk, et ta Roseni deklaratsiooni hindamisel on omal ajal ainult ebaolulise kõrvale jätnud⁶⁰). Oma vanast seisukohast deklaratsiooni suhtes peab Bruiningk endast mõistetavalt kinni ja arvab, et kord tulevikus Roseni deklaratsiooni väärtustamist pea kakssada aastat pärast selle allakirjutamist peetakse ajalookirjanduses küll ainult „kultuurilooliseks kurioosumiks“⁶¹). Peale selle vastukirjutise saatis Bruiningk haridusministeeriumi kuu-

⁵²) Ibid., lk. 587.

⁵³) Ibid., lk. 587.

⁵⁴) Prof. L. Arbusovs, „Rozena deklaracija“ un Budberga-Šradera zemes tiesību projektu stāvoklis zemnieku tiesību vēsturē, — I. M. M. 1926, nr. 2; lk. 149—163.

⁵⁵) Ibid., lk. 162.

⁵⁶) Dr. H. von Bruiningks, Vēlreiz tā sauktā 1739. gada „Rozena deklaracija“ un zemes tiesību projekts, — I. M. M. 1926, nr. 5/6; lk. 437—446.

⁵⁷) Ibid., lk. 438.

⁵⁸) Ibid., lk. 439.

⁵⁹) Ibid., lk. 440.

⁶⁰) Ibid., lk. 444.

⁶¹) Ibid., lk. 446.

kirja toimetusele veel kaks kirjutist, mis aga ruumi puudusel ei leidnud avaldamist. Nende artiklite pealkirjad olid: „Roseni deklaratsioon omaaegse olukorra valguses“ ja „Maaõiguse seaduseelnõu kodifikatsiooni teosena“⁶²⁾. Sama ajakirja toimetajale saadetud erakirjas avaldas Bruiningk kahetsust minu artikli avaldamise puhul, millega õhutatud ainult „vaenu rahvuste ja klasside vahel“!

Oma vastuse Arbusowi ja Bruiningki kallaletungidele avaldasin ma ülalmainitud ajakirja veergudel 1927 kahes artiklis. Esimeses käsitlesin Budberg-Schraderi seaduseelnõu⁶³⁾, teises Roseni deklaratsiooni⁶⁴⁾. Püüdsin tõestada õige üksikasjaliselt minu vastu suunatud etteheidete põhjendamatust. Oma teise artikli lõpus formuleerisin ma täpsamalt etteheiteid, mida pidasin õigustatuks teha balti saksa ajaloolastele. Juhtisin tähelepanu, et minu etteheited neile on samased, mida omal ajal tegi tuntud Leipzigi õpetlane prof. K. B ü c h e r ühenduses dr. A. Agthe väitekirjale balti saksluse poolt osaks saanud kallaletungide puhul⁶⁵⁾. Bücher kirjutab: „Laimu osalisteks on saanud kõik, kes kirjanduses on käsitlenud erapooletult Balti agraarolusid. Ja alati on tarvitatud üht ja sama lihtsat vahendit, et vastaseid diskrediteerida: nende avaldised on iseloomustatud ebateaduslikeks ja autoreid ignorantidena“⁶⁶⁾. Nende etteheidete aluseks pole muud kui kohaliku balti saksluse „seisuslikud eelarvamused, aga samuti ka seisuslikud huvid“⁶⁷⁾. „Katse kirjandusliku terrorismiga vabata diskussiooni ära lõigata võib [Balti]maal veel vast mõnda aega õnnestuda, suure saksa kultuurkonna kirjanduses variseb see aga kokku, ja mujal maailmas võib see tekitada ainult kaastundlikku muiget, kui rüütelkondlikud literaadid Liivimaal ja nende sõbrad võtavad endile „teaduslikkuse“ monopoli⁶⁸⁾.“

Allakirjutanu omalt poolt rõhutas järgmist: „Eelarvamused ja kitsad seisuslikud huvid tekitavad balti saksa ajaloolaste teadvuses juba ette teatava kindla vaadeteringi, millega alustatakse ajalooliste materjalide uurimist. Balti saksa ajaloolased ei taotle teatavat ajaloolist nähtust kogu tema sügavuses tundma õppida, nad rahulduvad ainult nende momentide esiletõstmisega, mis vastavad juba nende ette valminud otsustele ja seega ei uuri nad mitte minevikku, vaid

⁶²⁾ Ibid., lk. 446; toimetuse märkus.

⁶³⁾ J. V i g r a b s, Budberga un Šradera Vidzemes bruņinieku un zemes tiesību projekts un zemnieku tiesības (1730—1737), — I. M. M. 1927, nr. 3; lk. 230—245.

⁶⁴⁾ J. V i g r a b s, „Rozena deklaracija“ (1739) kā Vidzemes muižniecības centienu izpauzumš, — I. M. M. 1927, nr. 5/6, lk. 446-465.

⁶⁵⁾ I. M. M. 1927, nr. 5/6, lk. 463.

⁶⁶⁾ K. B ü c h e r, Ein letztes Wort zur livländischen Agrarfrage (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1910; lk. 762—765), lk. 763.

⁶⁷⁾ Ibid., lk. 764.

⁶⁸⁾ Ibid., lk. 765.

kasutavad seda hoopis muude sihtide saavutamiseks. Balti saksa ajaloolased jätvad kõik kõrvale, mis ei vasta nende vaadetele: tõsi-
semad nende keskel ei näe seda kõike tõesti mitte, sest nad on pool-
pimedad; nende käabuslikud kaasjooksikud aga ei karda tarvitamast
kõiki vahendeid, et aga tõestada oma eelarvamuslikke vaateid...
• Balti saksa ajaloolased on head antikvaarid: nad korjavad hoolsalt
vanu ürikuid ja muid materjale ning avaldavad neid sagedasti otse
eeskujulikult, kuid seni on nad ikka õlnud võimetus neid igakõlgselt
hindama ja nende põhjal andma võimalikult täiusliku pildi teatavast
ajajärgust. Bücher iseloomustab hästi ka balti saksa uurijate poleemi-
lisi võtteid, mida minu veendumuse järgi tarvitavad veel praegugi ka
Bruiningk, Arbusow ja teised. Siin esineb katse uuendada literaar-
set terrorismi, mis jääb uues olukorras omaviisiliseks „kultuuriloo-
liseks kurioosumiks“. Sellised püüded on veel erakordselt suured, kuid
ei ole kahelda, et saksa uurijad ka ise tundma hakkavad, kuidas
nende teaduslikkuse monopol lähineb paratamatule lõpule⁶⁹.”

Bruiningk ei saanud enam minu teist vastukirjutist lugeda ja
ühtlasi ka oma avaldist selle puhul anda: ta suri äsja enne selle
trükis ilmumist. Vastuseletis järgnes Arbusowi poolt, kui „vastus
prof. R. Vipperile ja J. V grabs'ile“⁷⁰). Sest ka Vipper, Läti ülikooli
ajalooprofessor, varemini samal kohal Moskvaa, oli vahepeal ühe
oma kirjutisega Läti haridusministeeriumi kuukirjas tekitanud enese
vastu Arbusowi ja teiste tema taga seisvate ringkondade rahulole-
matuse⁷¹). Arbusowi „vastus“ koosneb reast punktidest, milles ta
püüab kummutada mitmesuguseid üksikmomente Vipperi ja minu
käsitlustes. Minu poolt tsiteeritud Bücheri poleemiline artikkel on
Arbusowile „subjektiivsete nutulaulude koguks“, mida mina püüdvat
kasutada uuesti „balti ajaloolaste vastu suunatud sõimusõnades“ (sic!).
Lõpuks peab Arbusow end õigustatuks deklareerida, et minu poleemika
madal tase tegevat täiesti tarbetuks kinkida sellele tähelepanu; siiski
peab ta tarvilikuks nõuda, et ma tagasi võtaks oma väite, et Brui-
ningk Roseni deklaratsiooni puhul on maha vaikinud rea tähtsaid
ajaloolisi tunnistisi⁷²).

Nii prof. Vipper kui ka allakirjutanu leidsime täiesti küllaldaseks
Arbusowi seletusi oma artiklite lõpus ainult lühidalt arvestada. Kons-
tateerin, et Arbusow Budberg-Schraderi seaduseelnõu suhtes on
täiel rindel taganema hakanud, Roseni deklaratsiooni puhul aga kõi-

⁶⁹) I. M. M. 1927; nr. 5/6; lk. 464 jj.

⁷⁰) Prof. L. Arbuzovs, Vidzemes zemnieku tiesibu jautājums
zviedru laikos un XVIII. gadu simteņa pirmā pusē, — I. M. M. 1927, nr. 12,
lk. 510—523.

⁷¹) Prof. R. Vippers, Dzimtībūšanas laikmeta dokumenti Vidzemē
(Sonderordnungen 1671), — I. M. M. 1927, nr. 1 (lk. 42—51), nr. 2
(lk. 118—126).

⁷²) I. M. M. 1927, nr. 12, lk. 521.

gist tähtsamaist vaidluspunktidest lihtsalt kõrvale põigelnud, kuid sellest hoolimata jätkab ta nende laimamist, kes tema ja ta kaaslaste otsustega ei ühine. Ma küsisin edasi, miks autor ja tema sõbrad nii väsimatult minuga polemiseerivad, kuna nad ometi on arvamusel, et minu kallaletungid ei vääri vastust. Lõpuks deklareerisin, et ma ei kavatsen tagasi võtta ühtki balti saksa ajaloolastele tehtud etteheidet, sest et pean neid küllaldaselt põhjendatuiks, kuna aga Arbusow omalt poolt pole teinud ühtki katset neid kummutada. Toimetuse kuulutas selle järele poleemika lõpetatuks ⁷³⁾.

Pärast poleemikat 1925.—1927. a. Viimasel ajal on Roseni deklaratsiooni läti ajaloolises kirjanduses korduvalt mainitud. Prof. Vipper käsitles teda juba 1927. a. alul oma ülalmainitud artiklis äsja pärast minu poleemika algust Arbusowiga ⁷⁴⁾. — Läti agraarajaloolane A. Švābe kõneleb oma tuntud teoses mõnevõrra üksikasjalisemalt Roseni deklaratsioonist ⁷⁵⁾, „mis on üles keerutanud erakordset poleemilist tolmu, mis veel praegugi pole täiesti langenud ja mis on balti ajaloolastele palju peavalu valmistanud“ ⁷⁶⁾. Švābe juhib tähelepanu, et maanõunik Rosen oli ametlik isik ja sellena oma teenistuskohustusi täites saatis kogu rüütelkonna nimel deklaratsiooni valitsusasutusele ⁷⁷⁾. Švābe arvamuse järgi olnud Liivimaa mõisnikkude ja talupoegade tõelised suhted üldiselt siiski inimlikumad kui seda Roseni deklaratsioon kujutab. Seega ei taha Švābe siiski väita, nagu oleks deklaratsioon ainult tähtsusetu kantseleitöö ⁷⁸⁾. Maapäev 1765. a. kordab deklaratsiooni põhiteese ja see näitab omakorda, et mitte ainult osa Liivimaa rüütelkonnast, vaid koguni tema kõrgem organ püüdis valitsust veenda, et talupojad siiski rohkem pole kui ainult orjad ⁷⁹⁾.

Prof. Vipper kirjutab siin käsitledava küsimuse kohta järgmist: „Pärisorjus võtab raskeima kuju just 18. sajandi 20.-ndail ja 30.-ndail aastail. Aadli nõudmised ja vaated oma võimu kohta talupoegade üle peegelduvad 30.-ndail aastail kahes dokumendis... 1) Budberg-Schraderi seaduseelnõus ja 2) nn. Roseni deklaratsioonis

⁷³⁾ Ibid., lk. 523.

⁷⁴⁾ I. M. M. 1927, nr. 1, lk. 47, 48.

⁷⁵⁾ A. Švābe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands; Riga [1928], lk. 259.

⁷⁶⁾ Ibid., lk. 260.

⁷⁷⁾ Ibid., lk. 261.

⁷⁸⁾ Ibid., lk. 262.

⁷⁹⁾ Ibid., lk. 262, 263. Vrd. ka teisi Švābe töid: Courte Histoire Agraire de la Lettonie, 1926, lk. 32; 33; Histoire Agraire de la Lettonie, Riga [1928], lk. 111, 112; Agrarian History of Latvia, Riga [1928], lk. 96—98. Kaks viimatimainitud teost on saksakeelse paralleelraamatu väljaanded sama küsimuse kohta.

1739. a.⁸⁰⁾“ Lõpuks leidis pärishärrade ideoloogia otse klassilise väljenduse Roseni deklaratsioonis mõisahärrade õiguste kohta⁸¹⁾.

Balti sakslaste hulgast mainib Roseni deklaratsiooni veel kord Tobi en. Ta vaikib seekord igatahes täielikult deklaratsiooni arvatavast väärtusetusest, piirdub ainult seletusega, et see seisnud „kahtlemata poliitiliste sihtide teenistuses“. Autor arvab, et deklaratsioon rõhutanud Liivimaa mõisnikkude piiramata võimu oma talupoegade üle sihiliku püüdega mõjustada Vene valitsust, et see talupoja tööjõudu, mis oli maa hüvangu allikaks, fiskaalselt rohkem välja ei kurnaks, kui see seni oli toimunud⁸²⁾.

Kallaletungid R. Vipperi le. Vipper pidi saama uute kallaletungide osaliseks, kuna ta mitte üksi Läti haridusministeeriumi kuukirjas ja koguteoses „Die Letten“, vaid ka mujal oli avaldanud oma vaateid pärisorjuse ajastu kohta Liivimaal⁸³⁾.

Esimene kallaletung tuli ajakirjanik Dr. Hans v. Rimscha'lt, kelle kohta seni pole teada, et ta kunagi oleks tegelenud ajaloolise uurimisega. Rimscha kirjutab Vipperi „Die Letten“ avaldatud artikli kohta järgmist: „Härra professor Vipperi meetod on meile tuntud juba endisestki ajast. Ta püüab tekitada lugejas teatavat sakslaste, eriti aadli vastu suunatud muljet. Ta katsub oma eelarvamuslikku teooriat teha usaldatavaks oma ebaajalooliste ja ebateaduslikkude vahenditega.“ Prof. Vipperi „pamflet“ olevat koguteoses „vastikuks plekiks“⁸⁴⁾.

Oma vastukirjutises konstateerib Vipper: retsensent leiab „minu meetodi olevat ebateadusliku. Jah, ta on tõepoolest ebateaduslik, kui ainsaks teaduslikuks meetodiks peetakse pärisorjuse kaitsmist... Siiski pean ma möönma, et mul teatav tendents ei puudu:

⁸⁰⁾ Die Letten, Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten; Riga, 1930 (saksakeelne paralleelväljaanne läti keelsele „Latvieši“. Rakstu krājums. Prof. Fr. Baloža un prof. P. Šmita redakcijā, 1930), — R. Wipper, Vom XV. bis zum XVIII. Jahrhundert. Die Zeit der Leibeigenschaft (lätik. väljaanne, lk. 139—160; saksakeelne väljaanne, lk. 164—191). Üldtoodu kohta läti keelne väljaanne, lk. 156; saksakeelne väljaanne, lk. 186. Tsiteeritud saksakeelse väljaande järele, ühtlasi parandades mõningaid ebatäpsalt tõlgitud kohti.

⁸¹⁾ Ibid., lk. 157 ja 187.

⁸²⁾ A. Tobi en, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus. II. Band. Postume Ausgabe, 1930; lk. 23.

⁸³⁾ R. Wipper, David Hülchen. Die erste rechtliche Fixierung der Leibeigenschaft in Livland, — Filologu biedribas raksti VIII, 1928, lk. 225—240; Kodifikatorō krepostnogo prava v Liflandii, — Zbornik statei posvjāštšonnōi P. N. Miljukovu 1859—1929; Praha 1929, lk. 225—239. Romiešu tiesības zemnieku brivības zaudēšanas vēsturē. — Filologu biedribas raksti X; 1930, lk. 237—242.

⁸⁴⁾ Dr. H. von Rimscha, Die Letten, — „Rigasche Rundschau“ 1930, nr. 223 (2. okt.).

nimelt püüdi avastada balti historiograafia vigu ja sihilikku vaikimist viimasel 40—50 aastal. Selle eelkäijad 19. saj. esimese poole ajaloolased ja juristid, nagu Samson von Himmelstiern, Bunge, Richter, Rutenberg, olid hoolimata oma poliitiliste vaadete erinevusest siiski vabad neist omapärastest ajaloolistest uurimisvõtetest, mida tarvitasid pärisorjuseaegse aadli apoloogeetid alates 19. saj. 80.-ndate aastatega⁸⁵⁾. Dr. H. v. Rimscha saatis selle peale „Jaunākās Ziņas’ele“ lühikese vastuseletise, mis ilmus koos koguteose „Die Letten“ kaasautorite järeilmärkusega pealkirja all: „Mineviku viirastused peavad siiski kord kaduma!“⁸⁶⁾. Selles seletuses tunnustavad Vipperi kolleegad täies ulatuses tema töö meetodeid ja objektiivsust ning mõistavad hukka Rimscha esinemise.

Teine ja seni ühtlasi ka viimane kallaletungija Vipperile oli prof. L. Arbusow oma arvustises Vipperi koguteoses „Die Letten“ ilmunud artikli kohta⁸⁷⁾. Selles arvustises on iseloomulik, et autor siin rõhutab peamiselt üksikuid üldiselt vähe tähtsaid momente, seejuures aga arvustatava artikli peamõtted kõrvale jätab, nii et lugeja selle sisust saab hoopis vääri pildi. Tehes etteheiteid Vipperile tema „jämeda terminoloogia“ suhtes⁸⁸⁾, lõpetab Arbusow oma arvustise järgneva: „On selge, et Vipperi kirjutis ei saa hakkama raskest teemast tingitud nõudmistega nii asjatundlikkuse kui ka meetodi poolest.“ Ta ei andvat mingeid teaduslikke tulemusi pärisorjuse aja kohta Lätimaal ega viivat küsimust kuidagi usaldusväärset edasi⁸⁹⁾.

„Mineviku viirastused“ käivad siiski veel ringi!

J. Vigrabs.

„Halliko Walla Kohtu ja Seädusse Ramatu“ ärakirja tegija isiku küsimusest.

„Usuteaduslises Ajakirjas“ (I a.-k. nr. 3) on nende ridade kirjutaja teinud teatavaks „Halliko Walla Kohtu ja Seädusse Ramatu“ ärakirja¹⁾, mis osalt lahku läheb selle vallaseaduse mõlematest seni tuntud redaktsioonidest, kuid igatahes palju ligemal seisab redaktsioonile, mille G. O. Hansen (Die privaten Bauerrechte Estlands, 1896) nimetas „teiseks“ redaktsiooniks (red. B), sisaldades

⁸⁵⁾ Prof. R. Vippers, Latvieši; (= Die Letten); „Jaunākās Ziņas“, 6. okt. 1930.

⁸⁶⁾ Ibid., 29. okt. 1930.

⁸⁷⁾ Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. 51. Bd.; Germ. Abt., 1931, lk. 681—689.

⁸⁸⁾ Ibid., lk. 681.

⁸⁹⁾ Ibid., lk. 689.

¹⁾ Praegu Tartu Ülikooli Usuteadusliku Arheoloogilise Kabineti (lüh. UAK) käsikirjade kogus.

aga käsikirja lõpul ka lisanduste nimestiku, millised selles ära kirjas öeldakse O. F. v. Stackelberg'i enese tehtud olevat ja mis vastavad redaktsioonile, mille G. O. Hansen nimetas „esimeseks“ (red. A).

Meie jõudsime seal selle uue käsikirja materjali põhjal otsusele, et Halliku vallaseaduse mõlemate redaktsioonide järjekord on igatahes vastupidine Hansen'i arvamusele: Stackelberg on enne kirjutanud teksti, mille G. O. Hansen nimetab „teiseks“ redaktsiooniks (red. B) ja siis on parandusi ja lisandusi teinud, mis selle redaktsiooni muutsid tekstiks, mille Hansen nimetab „esimeseks“ redaktsiooniks (red. A), mis pea täiesti ühtub Üxküll'i „Vigala seadusega“. Osalt tõendavad seda suhet ka Hanseni trükitud redaktsioonid ise: „red. B“ sissejuhatuses on Stackelberg öelnud, et ta tulevikus püüab siin antud õpetusi ja juhatusi „veel paremini ja laiemalt“ seletada. „Red. A“ ongi selles mõttes kohati „laiem“ ja siin vastavalt sarnast kavatsust enam ei esine. T. Ü. Usut. Arheoloogilise Kabineti (UAK) ära kirja lõpul esinevad Stackelberg'ile omistatud lisandused (Zusätze) parandavad ja täiendavad red. B teksti red. A suunas.

Kindlasti ei saa aga otsustada, kas Stackelberg need omad lisandused ja parandused on iseseisvalt teinud või aga „Vigala seaduse“ järele üles tähendanud. Meie kõnesolev käsikiri (ära kiri) räägib enam esimese oletuse poolt: ta seisab veel red. B-le hästi lähedal, kuid sisaldab juba muudatusi red. A suunas, tähendab on nagu pärit ülemineku ajast, mil valmis red. A. Viimane nagu ei oleks seega mitte korraga muudetud, mida oleks võinud oodata, kui eeskujuks oli „Vigala seadus“. Kuid Hanseni „Vigala seaduse“ algkirja ära kirjas seisab sissejuhatuse („Ankündigung“) all: „Fickel, d. 14. Juli 1789. B. J. Üxküll“.

Kui Hansen „Vigala seaduse“ algkirja selle osa on õieti luge nud ja algkirja käekirja õigele isikule on omistanud, peaks väitma, et Stackelberg oma lisandused on siiski teinud Vigala seaduse järele. Aga ka Halliku vallaseaduse red. B-1 ja „Vigala seadusel“ on täiesti ühine kava, maha arvatud „Vigala seaduse“ II raamatu 7. peatükk („Neist ärrakadunud asjust mis leitakse“), mis Hansen'i red. B-s puudub, ja V r. 4. peat. („Jooksiatest ja hulkujattest“), mis H-i red. B-s leidub III raamatus, 4. peatükis. Ja ometigi peab vähemalt Halliku vallaseaduse red. B Stackelberg'i iseseisev töö olema: seda nõuab tema „Vorbericht“, mis „Usuteaduslises Äjakirjas“ esmakordselt avaldatud, ja samuti asjaolu, et ta oma vallaseadust tahtis trükkida lasta (muidugi oma nime all). Kompilatsioonil korral oleks see viimane kavatsus, samuti nagu mainitud „Vorbericht“ täiesti võimatuks osutunud tema juures.

Kas oli Stackelberg oma vallaseaduse 1791 alles tarvitusele võtnud, aga varem kirjutanud, nii et Üxküll selle kava

ja jaotust sai kasutada? Või oli mõlematel ühine eeskuju? Aga milline?

Siin kohal küsime kõige pealt, kes on siis õieti UAK-s oleva käsikirjalise ära kirja valmistanud ja oma vallaseadusele eeskujuks võtnud? Vahest oli see Vigala Ürküll? Käekirja järeleproovimine on igatahes tõendanud, et selle ära kirja ei ole kirjutatud ei Vigala B. J. Ürküll senior (+1789) ega tema pärija B. J. Ürküll junior (tema vennapoeg.) Igatahes on aga selle käsikirjalise ära kirja valmistanud keegi Stackelberg'i kaasaegne mõisnik, kellele Stackelberg ka andis oma käega kirjutatud eespool mainitud „Vorbericht“ (eessõna), mis ka on ära kirjale erivihuna juurde poogitud või ömmeldud. Aga kes oli see mõisnik?

1927. a. oli meil vaid nii palju teada, et selle kõnesoleva käsikirja on „keegi sõdur Eesti-Vene sõja ajal (1918 või 1919) rüüstatud mõisast leidnud“. Olen vahepeal püüdnud leida sõduri, kes käsikirja leidis, et teada saada, kust mõisast käsikiri pärit on. Eriti stud. A. Soosaare abiga läks korda käsikirja leidjat leida. Selle endise sõduri „mäletamise järele“ on ta selle käsikirja ühes mõnede teistega, millised andnud ühe Haapsalu ärimehe kätte (kust üks professor osa oma kätte olla võtnud), leidnud Kodasoo (Kotzum)-Rummu mõisast. Hakkasin loomulikult selles suunas autorit otsima. Pöördusin siis ka veel Jõelähtme õpetaja O. Tomberg'i poole, kuna mainitud mõis praegu kuulub Jõelähtme kihelkonda (varem Kuusalu kihelkonda). Tagajärg üllatas: mainitud mõis ei olevat kauaaegse õpetaja teada selles sõjas üldse mitte rüüstatud, ka arhiiv mitte. Järeldasin, et sõdur leiukoha nimetamisega on eksinud ja palusin lahke vahendaja kaudu leiukoha küsimust uuesti selgitada, ja paluda ka teisi leitud käsikirju üles otsida ja mulle Vläbivaatamiseks anda, et ehk nende abil saaks leiukoha ja vahest ehk ka autori kindlaks määrata. Vastust ega soovitud käsikirju ei saabunud.

Küsimuse selgitamisele tuli nüüd teatavat abi meie kõnesolevast käsikirjalisest ära kirjast enesest. Peale Stackelbergi auto graafi, red. B teksti ja lisanduste red. A suunas leidub selles käsikirjas vallaseaduse tekstis eneses üksikuil lehekülgedel vabaksjäänud veergudel mõningaid saksakeelseid lisandusi, lisa-paragrahve ja vähemaid märkusi, mis ei kuulu Halliku vallaseaduse ühtegi redaktsiooni ega ka Vigala vallaseadusse. Need tekstis eneses leiduvad lisandused on kindlasti ära kirja kirjutaja enese omad, s. o. otsitava mõisniku enda tehtud.

Kuna meil on peale Halliku ja Vigala vallaseaduse ja teisiti koostatud „Tolli õiguse“ veel Kandle vallaseadus ehk „Käso ramat“, siis võrdlesin neid otsitava autori oma lisandusi „Käso ramatu“

tekstiga ja leidsin, et need lisandused ja Halliku vallaseaduse ühe §-i märgitud lühendus esinevad sisuliselt ja osalt sõnaliselt Kandle „Käso ramatus“. Selle kohta võib palju näiteid tuua; esitan ühe. Ära kirja leheküljel 15 on ära kirjutaja märkus: „Damit die Richter bey Besetzung der Gesinde mit neuen Wirthen blos tüchtige wählen, so haben sie wohl Rücksicht darauf zu nehmen, dass ihre Wahl nicht fehlschlagen könne, und zu bedenken, dass nicht jeder Bauer, wenn er auch ein fleissiger Arbeit(er) ist, thüchtig zum Wirth sey. Ein Wirth muss nicht nur fleissig und nüchtern, sondern auch ein vernünftiger Mann seyn, und auch ein eben so vernünftiges und arbeitsames Weib haben, damit er selbst seine Haus: und Feld Arbeit recht einzutheilen wisse und im Stande sey seine Wagen und Akergeräthe selbst zu machen...“ etc. etc. See lisandus on „Käso ramatus“ nii formuleeritud (I raam. 3. peat. § 14): „Es ist die Pflicht der Richter, mit Beistimmung des Herrn die Gesinde mit neuen Wirthen zu besetzen, wenns nöthig ist. Um blos tüchtige Subjecte hierzu zu wählen, müssen sie in ihrer Wahl bedachtsam und vorsichtig sein²⁾; sie müssen bedenken, dass nicht ein jeder Bauer, der ein fleissiger Arbeiter war, schon dadurch allein tüchtig zu einem guten Wirthen ist. Ein Wirth muss nicht nur fleissig und nüchtern, er muss auch ein vernünftiger, erfahrener Mann, und ein eben so vernünftiges, arbeitsames Weib haben; denn er selbst muss verstehen, seine häuslichen und Feldarbeiten gehörig einzutheilen, er muss wo mögl. im Stande sein, sein Ackergeräthe und Wagen selbst zu verfertigen...“ etc. etc. Niisuguseid pikemaid lisandusi on mitmeid: näit. vastab lisandus ära kirjal lk. 19 „Käso ramatu“ I r. 4. p. § 10-le, ä. lk. 23, 24 — K. r. II 1, § 7-le, ä. lk. 29 — K. r. II 2, § 3-le, ä. lk. 35 — K. r. II 4, § 6-le.

On ka lühikesi märkusi selle kohta, mis täiendust nõuab, näit. lk. 16: „NB. hierher ein Wort wegen Lostreiber...“; on vastavalt täiendatud K. r. I 3. § 11. Ära kirja lk. 20: „Bestimmen, welche Gesinder, Streugesinder etc. unter die Direction jedes Kül: Kub: gehören; vastavalt on see Kandle K. r-us jaotatud I r. 4. § 12. Halliku vallaseaduse II 4, § 2 kohta märkus: „hier haben die Lostreiber kein Inventarium“ ja selle §-i vastav osa on sulgudesse pandud. „Käso ramatus“ II r. 4. § 2-es puudubki see osa.

See täppis ühtumine viib mõttele, et ära kirja valmistaja ja „Käso ramatu“ autor võiks olla üks ja sama isik. Kandle „Käso ramatu“ autor un teatavasti Peter Fromhold von Loewis of Menar. Tema osutuks siis ka Halliku vallaseaduse kõnesoleva ära kirja autoriks. VI revisjoni lehtedel 10. veebr. 1795 (Riigi Keskarhiiv

²⁾ Vallaseaduste trükkiaandja G. O. Hansen on ortograafiat natuke muutnud, nii näit. „seyn“ asemele „sein“ pannud.

V, 41) esineb ta secondmajori tiitliga ja allkirjaga ja pitsatiga, siis veel sealsamas järelteatelehel 29. sept. 1800 (majori tiitliga).

Kindla otsuse tegemiseks selles asjas tuleb meil siin esinevat käekirja võrrelda ärakirja valmistaja omaga. Võrdluseks esitame siit kirjutise osa ühes allkirjaga a. 1800 (nr. 1) ja ärakirja kaustikust ühe lehekülje osa (nr. 2). Võrreldes neid tuleme otsusele,

Niggolas" in dem Jahr 1795 wurde er als
anderer als der ursprüngliche weil für ein
1794 auf die für die ursprünglichen
Sünden und Sündenstrafen in die
wurde, was gleiches als für
Im Febr: 1795 kam obigen Niggolas
in der Zeit; für die für die
in der Zeit; für die für die
nicht, die auch die für die
für die für die für die für die
für die für die für die für die

Peter Fromhold Lewis

P. F. v. Loewis of Menar'i käekirja proov ühes allkirjaga (revisjoni täienduslehel 29. sept. 1800. a. Kandles; algkirjal on pitsat, mis siin on ära jäänud).

et kirjutaja mõlemates on sama isik. Selle otsuse kinnituseks tuleb veel lisaks kaustik, mille sain prof. Püübt ja mis nähtavasti ongi veel üks mainitud sõduri leitud käsikirjust (kuna teised teadmata kuhu on jäänud). Selle kaustiku sisuks on: „Selletus ning õppetud sest Uest Seädussest Kandla valla heaks ning kassuks tehtud Kandle valla pärris herra polest 1801. aastal. Pärrisherra nimmi on Peter Fromhold Lewis of Menar.“ Tähendab, see kaustik juhib meid sama Kandle vallaseaduse juurde, kuhu juba teisel teel olime jõudnud.

Selle kaustiku vahel leidub aga ka „Journal des Kandelschen

Gebietsgerichts, von dem Tage der Einführung nehmlich d: 21. Novbr. 1802 bis ultimo December 1803". On ka veel 5. jaan. 1804. Kuigi neil kohtuprotokollidel puuduvad allkirjad, on siiski selge, et need on algpärased, nende kirjutaja on mõisnik ise, kes siin enesest

abthilf zu sein witzl;
Inhalts d. Verhandlung mit Kalkenbrunn
vom Gerichte. Pöyryntal d. 5. Septbr 1791
wirds. if bei wasser führung für Kalkenbrunn
verfügen kann.

T. Ü. Usuteadusliku Arheoloogilise Kabineti ära kirja autori käe kirja proov.

alati räägib esimeses isikus, näit. „Ich bestätigte diesen Spruch...“ (prot. 30. jaan. 1803) etc... Neist protokollist võime esitada käe kirja proovi (nr. 3), mis ka ühte langeb eelmiste proovidega.

3. Ueber Otha wigolas führung beyaugen
Abthilfverordn. witzlendas in Pöyryntal: es soll
30 Karbatsfische bekommen, w. d. wasser
unterwacht, weil wigolas ein Tagd wasser
von führung geboten fette, so w. d. wasser
w. d. wasser in Pöyryntal hie auch 10 fische
w. d. wasser.

Käe kirja proov Kandle vallakohtu protokollist 31. III 1803. a.

Asjakäik meie ära kirja valmistamisel oli seega järgmine: Peter Fromhold v. Loewis of Menar sai par. O. F. v. Stackelbergilt tema enese käega kirjutatud „Vorbericht“-i; tegi ise Halliku vallaseadusest ära kirja redaktsioonis, mis ligidal seisib red. B-le; lõpulehtedel märkis ta Stackelbergi lisandused (täiendused ja parandused, mis vastavad red. A suunale); teksti parajale

kohale märkis siis ka oma d mõtted ja lisandused. Kõik selle materjali kasutas ta siis oma „Käso ramatu“ viie esimese raamatu koostamisel, kuid on seda hästi pikemalt ja laiemalt ümber redigeerinud, kusjuures ühine kava püsima jääb (juurde tuleb ainult 2 peatükki: I raamatus peat. 5: mis Kirriko-Wörmöndri kohhus on, V raamatus peat. 5: Tallo maiade ehitamissest³⁾).

Kunas on P. F. v. Loewis Halliku vallaseaduse ära kirja ja lisandused kirjutatud? Kuna ta oma sõnade järele⁴⁾ 25. märtsist 1793. a. alates Kandle mõisa pärisärra oli ja tema vallaseaduse sisuliselt hiljemalt 1801 valmis oli, on seega ära kiri valmistatud 1793. ja 1801. a. vahel. Kuna ära kirja ja „Käso ramatu“ lõpliku kaju kirjutamise vahel näib möödunud olevat mitu aastat ja teiselt poolt Halliku vallaseaduse red. A ei tohiks ajalisel mitte liiga kaugel olla red. B-st, siis arvame, et ära kirja ja Stackelbergi lisanduste kirjutamine peaks 1795. aastale ligemal seisma.

Meie ära kirja tähendus seisab peaaesjalikult selles, et ta valgustab Eestimaa tähtsamate era-vallaseaduste tekimislugu. Ära kirjaga alles hoidunud autentne „Vorbericht“ valgustab eravallaseaduste andmise motiive. Halliku vallaseaduse red. B-le järgnes nähtavasti alles mõne aasta järele red. A. Kuna red. B arvatavasti 1791 tarvitusele võeti ja pärast asendati red. A-ga, jäi tarvitamisele võtmise aastaks loomulikult ka red. A suhtes ikkagi 1791, mispärast arusaadav on, et nii hästi Hanseni nähtud red. B ära kirjad (red. B algkirju enam ei olnud) kui ka red. A algkirjad ja samuti meie ära kiri sisaldavad kõik märkust: „seadud (rp. seadud) Halliko moisas viendamal Mihkliku päval aastal 1791“. Kandle vallaseaduse 5 esimest raamatut on otseselt välja kasvanud Halliku vallaseadusest.

Loewis⁵⁾ of Menar'i sugukond põlvneb Šotimaalt, nagu veel praegu seal üks haru elavat. Vanem sellekohane attestaat on pärit Inglismaalt (Londoni „Herald office“) a. 1689. Veel vanemad aadlikkuse dokumendid olla laevahukus hävinud, kui Šoti aadlikkude Cromwelli aegu Inglismaale viidud dokumendid Jakob II-se aegu laevaga Šotimaale tagasi saadeti.

Liivimaal esineb selle sugukonna liige William L. Rootsi ajal. Ta oli Rootsi teenistuses ja sai Gustav II Adolfilt 1630. a. 2 mõisat (Nurmis ja Panten⁶⁾). Meie Peter Fromhold v. L. o. M. oli üks Reinhold Friedrich L. o. M-i poegadest. Ta sündis 9. veebr. 1768,

³⁾ VI r. on iseseisva ainekikuga, VII r. toob lisana ülemuse määrusi.

⁴⁾ Vt. tema „Selletus“, algus.

⁵⁾ Vt. R. Keskarhiiv ERÜA C II. 89. 90, C. V. 132. — „Menar“ oli kihelkonna nimetus (praegu „Manor“). Õigem olla kirjutada „Loewis“. Peter Fromhold ise kirjutab „Löwis“. Mõnel pool esineb ka „Leiss“, „Leuys“, „Lys“.

⁶⁾ Siin selles donatsioonis nimetatakse teda William Leiss. Nurmis on Ruhja kihelkonnas, Panten Salatsi kih.

suri 28. nov. 1829. Ta päris oma kasuvanematelt (Selja m. Rennenkampff'ilt) Kandle mõisa 1793. a. Pärast müüs ta selle mõisa [mis asub Haljala kihelkonnas, samuti nagu Selja m. (Selgs)] ära ja ostis Saka mõisa (Sackhoff) Lüganuse kihelkonnas. Oli esmalt vene sõjaväe teenistuses, siis adrakohtunik. Ta oli abielus Otilie Charlotte Wilhelmine v. Toll'iga, (ooberstleitnant v. Doerper'i lesega), kes suri 2. juulil 1833. a.

Tema poeg Alexander, sünd. 6. juul. 1801, oli Kiioma mõisa omanik Liivimaal, † 29. mail 1866; poeg Oscar Conrad Gustav Woldemar, sünd. 27. või 28. sept. 1813, † 19. sept. 1888, oli Saksa m. omanik, maanõunik, Tallinna toomkooli kuraator, ülemkirikueestseisja-amefi liige.

Saka m. ja Maidla (Wrangelstein) m. omanikuks oli viimase poeg Hermann Oscar, kelle lapsed kuuluvad juba 20. sajandisse.

Selle sugukonna praegune õuemärk erineb natukene endisest enne 1689. a. ja Šotimaal elava haru praegusest. Selle Liivi-Eestimaa sugukonna õuemärk esineb meile juba pitsatil a. 1800: hõbedane ovaalne kilp on jaotatud punase vöödi (palgi) läbi, mille kohal on kujutatud allapoole pööratud kullane kuusirp ja 3 samasugust tähte, vöödi all ülespoole pööratud kuusirp, ja selle all 3 püstiseisvat rohelist lehte. Lahtisel kiivril on 2 tiiba, üks neist sini-hõbedane, teine hõbe-sinine, nende vahel allapoole pööratud kullane kuusirp 3 kullase tähe saatel. Peab aga tähendama, et mainitud revisjonilehtedel leiduvatel pitsatitel erineb osalt praegusest õuemärgist kiivri osa ja kilbi ümbrus.

O. Sild.

Albert Mathiez Suure revolutsiooni uurijana ja tõlgendajana.

Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloo uurimist on viimaseil aastail tabanud õieti rasked kaotused. Vaevalt jõudis hauda variseda teenekas vanameister Alphonse Aulard, kui temale möödunud aastal järgnes veel täies loomisjõus seisev uurija, Aulard'i õpilane, kuid samal ajal mitmeti uusi radu rajav andekas vastane, Albert Mathiez. 25. veebruaril 1932, pidades oma tavalist pealelõunast loengut Michelet' amfiteaatri, varises Mathiez äkki peaju verepakitsuse mõjul kokku. „See ei tähenda midagi, ma jätkan loengut,“ hüüdis ta maha langedes. Kuid temast ei saanud enam loengute pidajat: viidud kliinikusse, suri ta samal õhtul, meelemärgusele tulemata.

Mathiez' ootamatu surm tabab kõige uuema ajaloo uurimist seda valusamini, et Mathiez alles viimasel aastakümnel jõudis oma ajalooteadusliku tegevuse haripunktile, tõustes kui uue kool-

konna looja väärilise jõuna selliste nimede, nagu Sorel, Aulard ja Jaurès, kõrvale. Veel 1925. a. piirdus allakirjutanu oma Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaates, milles peatuti lähemalt ainult teedrajava tähtsusega uurijail¹⁾, vaid Mathiez', kui revolutsiooni ajaloo radikaalse, pahempoolse tiiva esindaja, lihtsa mainimisega. Vahepeal on Mathiez' kuju tunduvalt tõusnud, tema produktsioon nii oma ulatuselt kui ka väärtuselt märksa kasvanud, tema revolutsioonikäsitlus üha suureneval määral pinda võitnud. Nüüd tuleb Mathiez's näha oma suurile eelkäijaile võrdset Prantsuse revolutsiooni tõlgendajat ja selle uurimise vaatepiiride avardajat.

Albert Mathiez sündis 10. jaanuaril 1874 La Bruyère'is Haute-Saône'i departemangus, õppis Lure'i collège'is ja Vesoul'i lütseumis ning omandas kõrgema hariduse 1894—97 *Ecole normale*'is Pariisis, kus ajalooprofessoreist temale teatavat mõju avaldas Euroopa välispoliitiliste suhete uurija Emile Bourgeois. Samal ajal tärkas temas elav huvi Suure revolutsiooni ajaloo vastu ja ta sattus tolle-aegse tõusva tähe, A. Aulard'i, mõjustuste piirkonda. Aulard'i loenguid Sorbonne'is Mathiez'l ei õnnestunud kuulata; kuid seda suurema innuga süvenes ta Aulard'i teostesse ja omandas temalt palju kriitilise meetodi ning teaduslikkuse vaimu. Teotsenud mõne aja ajalooõpetajana mitmes lütseumis, siirdus Mathiez doktoriastme omandamise järel (1904) kõrgemate õppeasutiste õppejõuks ja oli ajalooprofessoriks alul Besançon'is, hiljemini Dijon'is. 1926—29 toimis ta Sorbonne'is Prantsuse revolutsiooni ajaloo õppetoolil, asendades ajutiselt Caire'i ülikooli komandeeritud Philippe Sagnac'i. Viimase tagasipöördumisel Pariisi jäi Mathiez Sorbonne'i ülikooli edasi töötama lihtsa õppeülesandetäitjana, millisel kohal ta asus kuni oma surmani.

Mathiez' nooruseiga langeb ajale, mil seoses Dreyfus'i protsessi läbi tekkinud üldise meelteäärimisega tunduvalt hoogustus võitlus klerikaalide ja ilmliku kultuuri pooldajate vahel. Emile Zola, Georges Clemenceau j. t. algatasid energilise sõjakäigu ilmliku mõtte huvides ja tungisid teravasti kallale katoliku kiriku obskurantlikele tendentsidele. Tekkis pahempoolsete vabariiklaste ja sotsialistide, vaimlise ja kehalise töö tegijate ühine võitlusrinne sõjatseva klerikalismi vastu, millele toetudes Waldeck-Rousseau ja Combes'i valitsused alustasid pöörettegeva tähtsusega reforme riigi ja kiriku lahutamise küsimuses²⁾. Need sündmused elustasid nooremas generatsioonis huvi samalaadiliste võitluste vastu Suure revolutsiooni ajal. Mathiez'gi valis oma väitekirja aineks ühe episoodi katoliku kiriku ja XVIII sajandi deistliku valgustusfilosoofia vaheliste võit-

¹⁾ Ajalooline Ajakiri 1925, nr. 1, 3, 4.

²⁾ Vt. lähemalt G. Weill, Histoire de l'Idée laïque en France au XIX-e siècle; Pariis 1925, lk. 311 jj.

luste ajaloost, nimelt direktoriumiajal esilekerkinud teofilantroopilise liikumise.

See väitekirj, „La Théophilanthropie et le Culte décadaire 1796—1801“ (Pariis 1903, 753 lk.), on pühendatud Aulard'ile ja Bourgeois'le, keda mõlemaid Mathiez nimetab oma õpetajaiks, ja moodustab soliidse monograafilise uurimuse teofilantroopide filosoofilise usundi kohta. Seni olid teofilantroopide ajalugu käsitletud ainult selle liikumise vastased, eeskätt katoliiklased ja protestandid, kasustades allikaina peamiselt rojalistide pamflette. Teofilantroope oli ümbritsenud tihe legendide võrk, millest isegi liberaalsed ajaloolased ei suutnud läbi tungida. Kogu seda liikumist oli tembeldatud täiesti eluvõraks nähtuseks, direktoriumiliikme La Révellière'i kunstlikuks ja veidraks leiutiseks, mil polevat olnud mingeid juuri Prantsuse tõelisuse pinnas. Seevastu tõestab Mathiez, et teofilantroopia ei vääri „ei ajaloo unustust ega põlgust“: see liikumine kestnud viis aastat, s. t. kauemini kui ükski teine revolutsiooniline kultus, vastanud teatavaile reaalseile tarbeile ja sisaldanud endas mõningaid elavaid jõude.

Direktoriumiaja poliitilise ja usundilise ajaloo vahel leiab Mathiez huvitavaid, seni uurijail kahe silma vahele jäänud sidemeid. Rahvuskonvendi laialimineku järel oli noore Prantsuse vabariigi seisund õieti kõikuv: kuningriiklased ja paavstimeelsed vaimulikud ründasid maruvihaga vabariiklikke institutsioone, kuna konstitutsiooniline vaimulikkond pakkus vaid nõrka toetust riigivõimule, kes teda küllaliselt ei abistanud. Usk revolutsiooni lõplikusse võidusse nõrgenes, patrioote valdasid kahtlused, meeleheide ja ükskõiksus üldiste asjade vastu: nad väljendasid küll endisi valemuid, kuid mitte enam endise südamega. Senini oldi usutud, et poliitilised eluvormid muudavad põhjalikult inimiseloomu, õilistavad teda ja kohandavad uuele elukäsitusele. Nüüd hakati nägema, et inimiseloomu ei allu kergesti muutustele ja et seadused osutuvad võimatuiks kommee, tabade ja harjumuste suhtes. Seetõttu haihtus usaldus poliitiliste institutsioonide imettegeva võimu vastu ja kasvas arusaamine kommee ja harjumuste ümberkasvatamise vajadusest. Teofilantroopia moodustanudki katse päästa vabariiklik riigivorm, kasvatada kodanikke võimalisiks endi üle valitsema, asendada endised müstilised usundid ühe, kõigile vastuvõetava universaalse, deistliku religiooniga ja seada sellega jälle jalule Prantsusmaa moraalne ühtlus. Teofilantroopide sihiks olnud kaitseda revolutsioonist põlvnevat ilmlikku ühiskonda oma kõige kardetavama vaenlase — katolitsismi — eest. Lähtudes seisukohast, et revolutsioon moodustavat mitte ainult poliitilise, vaid ka eetilise probleemi, püüdnud nad kodanlikke voorusi arendada süstemaatse, kõlblis-usulise kasvatuse kaudu ja seltskonna enda jõudude abil lahendada ülesanne, millega riigivõim ei saanud

hakkama. Dogmadest säilitanud teofilantroobid vaid jumala olelu ja hinge surematuse tunnustamise ja needki ainult seetõttu, et need olevat ühiskondliku kooselu vajalised eeldused. Sellega osutunud teofilantroopia revolutsioonitruude valgustatud kodanlike kihide usundiks ja vastanud eeskätt teatava veendunud vaimse eliidi hingelistele tarvetele. Neil põhjusil ei olevat see üldise väsimuse ja tüdimuse ajal mõningate valgustatud kabinetinimeste poolt loodud usundivorm võinud saavutada nii suurt levikut kui revolutsiooni kõrgepinge-perioodi kultused — Mõistuse ja Kõrgeima Olendi usundid. Siiski levinud teofilantroopiline liikumine — nagu Mathiez näitab suure üksikasjalisusega — Pariisi kõrval ka Prantsuse provintsid ja isegi mitmes välisriigis. Kõik see tõendavat Mathiez arvates, et sel liikumisel olid teatavad juured Prantsusmaa ajaloolises arengus ja et see teataval määral vastas mingile üldisele rahvusvahelisele mentaliteedile XVIII sajandi lõpul, mil õhus liikus kavatsus anda deismile teatav kultuslik usundiline vorm.

Teofilantroopia õnnetuseks sidunud ta liiga tihedasti oma saatuse Prantsuse poliitilise korraga ja otsinud riigivõimult abi ning toetust. Seetõttu tõmmatud ta asjatult tolleaegsete riigipöördevõitluste keeresse. Alul direktorium soodustanud teda, kuid 22. floréal'i riigipöörde järel muutunud ta direktoreile kahtlaseks: nüüd hakanud direktorid tema asemel õhutama puhasilmlikku 10. päeva (*décadi*) pühitsemist ja sellega seotud riiklike pidustusi, mis siiski oma kuivuse ja kunstlikkusega ei suutnud veedelda riigitüdimusse langenud rahvassse. Seetõttu võinud teofilantroopia selle kultusega edukalt võistelda ja osutanud isegi 18. brumaire'i riigipöörde järel teatavat elujõudu, kuni Bonaparte peale konkordaadi sõlmimist paavstiga teinud temale lihtsa dekreediga kaudu järsu ja kunstliku lõpu. Nii-sugused on Mathiez' esikteose tähtsaimad tulemused. Selle teosega, mis on parimaid uurimusi Suure revolutsiooni usundilise ajaloo alal, tõusis Mathiez korraga tunnustatud revolutsiooni-ajaloolaste ridadesse.

Revolutsiooni usundilisele ajaloole pühendas Mathiez ka oma edaspidises uurimistegEVuses suurt tähelepanu. Ta püüdis esijoones hoolsa analüüsi teel selgitada selle väheuuritud ala üksikuid eriküsimusi. Mathiez avaldab oma imestust selle üle, kuidas mõned kärsitud ja julged autorid, kes seni üldse polnud tegelenud selle ala ajaloo üksikküsimustega, ilma pikema jututa asuvad looma pretensioonikaid sünteese. „Ma imetlen nende iseteadlikku julgust, kuid ei püüa seda järgi aimata,“ tähendab ta pilkavalt ühe eriuurimustekogu „La Révolution et l'Eglise“ (Pariis 1910) eessõnas. Sääraseid väga väärtuslikke eriuurimusi sisaldavad peale äsja mainitud teose veel mitmed Mathiez' teisedki tööd, nagu Asutava Kogu kirikureformi käsitlev tüse monograafia „Rome et le

Clergé français sous la Constituante" (Pariis 1911), „Les Origines des Cultes révolutionnaires" (Pariis 1904), „Contributions à l'histoire religieuse de la Révolution" (Pariis 1909) j. t.

Kõigile neile uurimustele on omane valjult kriitiline suhtumine käsitledavasse küsimustesse. Mathiez püüab võimalikult hoiduda oma kaasaja mõtlemis- ja otsustamisviisi ülekandmisest XVIII sajandi inimestele ja mineviku usutlemisest nüüdisaegsete hüüdsõnade ning valemite abil. Vastandina uurijaile, kes kaldusid liigselt samastama XVIII sajandi usundilisi võitlusi XX sajandi omadega, rõhutab Mathiez eeskätt XVIII sajandi võitluste omapäraseid, individuaalseid jooni. Ta tõestab veenvalt, et valgustusaja kirjanikud oma antiklerikalismist hoolimata ei püüdnud kirikut ja riiki lahutada, vaid et nende sihiks olnud neid mõlemaid teineteisega ühendada „mõistuse abielus, kus riik oleks teostanud kõiki mehe õigusi, kaasa arvatud karistamise õigus"³⁾. Esitades riigile ülesande kasvatada heade seaduste abil inimesed ümber vooruslikeks kodanikeks ja viia inimkond uuestisünnile, varustanud XVIII sajandi mõtlejad riigivõimu laiade õigustega usu- ja kirikuelu suhtes ja nõudnud usundi asetamist sotsiaalse pedagoogika teenistusse.

Vastavalt sellisele mõtteviisile ei olevat revolutsiooniaegne generatsioon alul mõelnudki kiriku ja riigi lahutamisele, vaid püüdnud kõige pealt kirikut natsionaliseerida ja selle täita uuele korrale vastava vaimuga, et seadusandlike kodade poolt teostatud poliitilistele ja sotsiaalseile reformidele sel teel lisanduks rahvastiku moraalne ja usundiline uuestisünd kiriklike vahendite kaasabil. Kalduvus ühtlusele ja sisemisele harmooniale olnud revolutsioonija sugupõlvetele samavõrra omane nagu katoliku kirikule. Kui siiski osutus võimatuks saavutada püsivat kokkulepet reorganiseeritud kiriku ja uue, revolutsioonilise ühiskonna vahel, olnud uue riigivõimu vastu vaenulikud katoliku vaimulikud need, kes kiriku senise eriseisundi säilitamise huvides esimestena hakanud hauduma riigi ja kiriku täieliku lahutamise mõtet. Ka siis, kui Rahvuskonvent 1794. a. sügisel loobus riigikiriku teostamise kavatsusest ja sellega saavutati teatav kiriku lahutamine riigist, jäänud see lahutamine puudulikuks ja lonkavaks. Revolutsionäärid ei olevat välja jõudnud ilmliku mentaliteedini ega olevat osanud käsitada organiseeritud ühiskonda mingi laitsistliku süsteemi alusel. Võõrdunud asjakäigu paratamatul sunnil kaasa töötamast kristliku kirikuga, ei olevat nad sellega veel loobunud rahvastiku moraalse ja usundilise ühtluse ideest. Seetõttu astunud ilmutususemele nüüd mitmed maiseima ilmega, kuid ikkagi usundilise iseloomuga revolutsioonilised kultused — Isamaa, Mõistuse ja Kõrgeima Olendi kummardamine,

³⁾ Mathiez, La Révolution et l'Eglise, lk. IX.

teofilantroopia jm. Järelikult olevat Suure revolutsiooni usundilisele ajaloole omased kaks eri aspekti: üks neist — negatiivne — olnud suunatud halastamatule võitlusele paavstliku vanakiriku vastu, kuna teine — positiivne — avaldunud visades, lakkamatu katseis mingisuguste, revolutsiooni vaimuga kooskõlas seisvate uute kultuste abil restaureerida prantsuse rahva kaotsi läinud usundiline ja kõlblas ühtlus. Sellised on jämedais joonis need üldised tulemused, millele Mathiez jõuab oma rohkearvuliste eriuurimuste kaudu Suure revolutsiooni usundilise arengu suhtes.

Tegelemine Suure revolutsiooni usundiliste küsimustega sundis Mathiez'd jälgima ka selle poliitilist külge, mis, nagu autor ise oma väitekirjas veenvalt selgitas, oli usundilisega lahutamatult seotud. Seejuures jõudis ta varsti veendumusele, et jakobiinide demokraatliku diktatuuri juhtiva tegelase — Robespierre'i — isiksuse ja poliitika hindamisel on isegi suured ajaloolased lasknud end juhtida oma kaasaja vaateist, sümpaatiaist ja antipaatiaist ning seetõttu esitanud tema kohta liialdusist ning eksimusist kubisevad iseloomustused. Kuid Mathiez' õige arusaamise järgi pidid juba mööda olema need ajad, mil Suure revolutsiooni tegelaste üle kohut mõisteti kaasaja huvide ja arusaamiste seisukohast. Olevat juba saabunud aeg uurida nende teotsemist ja ideid mitte abstraktselt nende permantses ja ideaalses väärtuses, vaid seoses nende enda aja tingimustega ja olukordadega. „Ühiskond on komplitseeritud olend, kus terve mitmekesine maailm huve ja kirgi alaliselt tõukleb igavesti liikuvais vormes“⁴). Kui loodus kartvat tühjust, siis kartvat ta ka absoluutsust: elu ei saavat katta üldiste valemitega ja inimene olevat sageli paljude tegurite ja jõudude resultant. Sellest üldisest relavismist pidavat teadlik olema iga ajaloolane, kes võtab oma ülesannet tõsiselt: ta sukeldugu surnud minevikku terve oma hinge, ilma mõtlemata oma kaasaegsusele ja selle erinevaile olusuhetele, ta vaadelgu mineviku probleeme säärasest vaatenurgast ja säärases värvingus, nagu see neile endile omane, ta hoidugu kärstusist ja sihilikest otsustusist ja püüdku kõige pealt õieti mõista uuritavaid tegelasi seoses selle ajaga, mil nad elasid ja teotsesid.

Lähenedes Robespierre'ile neist metodoloogilisist põhinõudeist süvenes Mathiez suure innu ja energiaga Robespierre'i ja tema poolt esindatud poliitilise suuna teaduspärasesse valgustamisse, võttis uurimisele rea uusi probleeme ja andis vanadele sageli hoopis uue tõlgenduse mõnigikord värskete, seni silmapaari vahele jäänud algallikate andmete alusel. Tema uurimiste tulemused esitavad Robespierre'i mitte ainult järjekindla demokraadina, vaid ka sotsiaalselt orienteeritud patsifistina ja antimilitaristina ning moodsa sotsialistliku ideestiku eelkäijana, kes olevat taotelnud egalitaarset vabariiki, kus

⁴) Mathiez, Girondins et Montagnards; Pariis 1930, lk. VI.

ei oleks aset ei vaesusel ega liiga suurel rikkusel. Seevastu iseloomustab Mathiez Aulard'i j. t. poolt kõrgesti hinnatud Danton'i kui kompromissidele kalduvat põhimõttelagedat ja osetavat defetisti, kes kasustanud saavutatud kõrget seisundit tumedaks äritsemiseks ja isiklikuks rikastumiseks.

Robespierre'i ja tema aja uurimise soodustuseks asutas Mathiez 1908. a. erilise teadusliku ühingu „*Société des études robespierristes*“ ja kutsus ühingu häälekandjana järgmisel aastal ellu ajakirja „*Annales révolutionnaires*“, milles ta võis vabamalt kui Aulard'i toimetusel ilmuvas eriajakirjas „*La Révolution française*“ arendada oma, Aulard'i seisukohtadest üha suureneval määral erinevaid vaateid Suure revolutsiooni sündmustele ja tegelastele⁵⁾. 1910. a. pandi Mathiez' algatusel alus erilisele publikatsioonidesarjale revolutsiooni ajaloo alal nimega „*Bibliothèque d'histoire révolutionnaire*“; ka on tema juhatusel teotsenud ühing avaldanud rea esmajärgulist algallikalist materjali, m. s. Robespierre'i teoste kogu ja tema kirjavahetuse⁶⁾. Oma ajakirjas ja teistes väljaannetes avaldas Mathiez suure hulga lühemaid või pikemaid uurimusi revolutsiooni poliitilise ajaloo alalt, mida kõiki iseloomustab kriitilisus allikate tõlgendamisel ja otse üllatav uute vaatekohtade rohkus. Suur osa neist on hiljemini ilmunud eri koguteostena, milledest mainigem järgmisi: „*La Corruption parlementaire sous la Terreur*“ (sarjas „*Études robespierristes*“ I; Pariis 1917, 2. trükk 1927), „*La Conspiration de l'étranger*“ („*Études robespierristes*“ II; Pariis 1918), „*Robespierre terroriste*“ (Pariis 1921), „*Autour de Robespierre*“ (Pariis 1925), „*Autour de Danton*“ (Pariis 1929), „*Girondins et Montagnards*“ (Pariis 1930). Samu probleeme käsitlevad uurimused „*Danton et la Paix*“ (Pariis 1919) ja „*L'Affaire de la Compagnie des Indes*“ (Pariis 1921), mis esitavad rohkesti paljastavaid andmeid Danton'i defetistliku olupoliitika kohta. Nende tööde läbi põhjustatud poleemilised kokkupõrked Mathiez' auväärse õpetaja Aulard'iga, keda teiselt poolt ründasid ka konservatiivse H. Taine'i koolkonna esindajad, tõmbasid laiemate haritud ringide tähelepanu Suure revolutsiooni seni lahendamata probleemidele ja tekitasid käesoleva sajandi esimesil aastakümneil Prantsusmaal palju elevust, liiatigi et Mathiez oma temperamendikuse tõttu tõi omalt poolt neisse võitlustesse palju hoogsust, kirglikkust ja mõnevõrra hoolimatustki oma teaduslike vastasrindlaste suhtes.

⁵⁾ A. 1924 võttis see ajakiri omale nimeks „*Annales historiques de la Révolution française*.“

⁶⁾ Viimase kohta vt. allakirjutanu artiklit „Jooni Robespierre'ist kui isiksusest ja kui poliitikust“, koguteoses „Kultuuri ja teaduse teilt“; Tartu 1932, lk. 156—180.

Revolutsiooni poliitilist ajalugu käsitlevaist Mathiez' uurimustest seisab teataval määral teistest eraldi üks tema hiilgavamaid teoseid „La Révolution et les Etrangers. Cosmopolitisme et Défense nationale“ (Pariis 1918), mis on koostatud maailmasõja mõjustuste atmosfääris. Võrreldes Suure revolutsiooni aegset sõdadeperioodi maailmasõjaga rõhutab Mathiez, et ajalookäigus püsivad ühed ja samad põhiprobleemid, kuid nende kuju muutub ja nende lahendamine sõltub neist mitmekesisest tegureist, mida võib iseloomustada üldise nimetusega *esprit de l'époque*. 1792. a. võidelnud prantslased revolutsiooni kodanlike ja poliitiliste saavutiste säilitamise eest: sõda omanud meile järelikult teatavat sotsiaalset mõtet ja tähistanud vanade ja uute jõudude vaheliste sisevõitluste kandmist laiemale rahvusvahelisele areenile. Seevastu tulevat maailmasõda tõlgendada kui rahvaste, või peaaegu kui raasside, võitlust ülivõimu pärast. 1914. a. hajusid rahvusvahelised rahupüüdlused nagu suits ja raasside võitlus tõrjus klassidevõitluse täiesti tagaplaanile. 1792. a. olnud lood otse vastupidised. Internatsionaal eksisteerinud siis mitte parteide ja kongresside otsustes, vaid hingedes. XVIII sajandi valgustusfilosoofia olevat teinud kõigi Euroopa maade vaimse eliidi kosmopoliitlikuks ja loonud teatava „euroopa vaimu“, *esprit européen*. Mitte raassid ja keeled ei eraldanud siis inimesi üksteisest, vaid ideed ja huvid. Siis veel ei räägitud klassivõitlusest, kuid praktiseeriti seda tegelikult. Euroopa riikide kodanlikud kihid hindasid Prantsuse kodanluse võitu aadli ja vaimulikkude üle „kui lootust ja kui tšootust“, kuna välismaised aristokraatlikud kihid olid solidaarsed Prantsuse eesõigustatud kihidega.

Seetõttu suhtusid Suure revolutsiooni aegsed Prantsuse patrioodid alul suure usaldusega Prantsusmaal asuvasse, eriti siia „vabaduse õhku hingama“ tulnud välismaalastesse, ei võtnud 1792. a. sõja puhkemise järel nende vastu mingeid sunnivahendeid tarvitusele, vaid valisid mitmeid neist vastutusrikastele kohtadele, isegi seadusandlike kodade liikmeiks. Kunagi ei olevat välismaalasi Prantsusmaal rohkem hellitatud kui hetkel, mil alustati võitlust elu ja surma peale riikidega, kust nad olid pärit. Meelitades Prantsusmaale välismaa „patrioote“ ja kasustades nende võimeid inimõiguste propageerimisel revolutsionäärid uskusid suurendavat oma aktsioonivahendeid ja nõrgestavat samavõrra oma vaenlaste omi. Kuid sündmuste areng näitas varsti selliste arvestuste ekslikkust ja sundis prantslasi samm sammult loobuma oma humanitaarsest kosmopolitismist. Rahvuskaitse huvid nõudsid karmi käe tarvitusele-võttu välismaalaste vastu, kelle ridadesse imbus salakuulajaid ja õhnestajaid, vana korra jõudude salajasi toetajaid ja teisi soovimatuid elemente (*les indésitables*). Suure vastumeelsu-

sega pidid revolutsioonilised võimud võtma tarvitusele üha valjemaid abinõusid kahtlaste või otse süüdlaste välismaalaste suhtes — alates politseilisest valvest kuni giljotiinini. Kui hiljemini Prantsuse vägede hiilgavad võidud kaotasid välishädaoahu, pöörduti jälle tagasi endiste kosmopoliitlikkude harrastuste juurde. Hoolimata ajutisest survepolitikast, olnud Prantsusmaa Suure revolutsiooni ajal kõigi rõhutatud rahvaste vaimse eliidi silmas *la Grande Nation*, vabaduspüüdlejate lootus ja tugi. Oma humanitaarse ideaaliga võitnud prantslased teiste rahvaste valgustatud kihtide moraalse poolehoidu ja võinud seetõttu tulla võitjana välja meeleehtlikest võitlusist terve Euroopa *ancien régime*'i jõududega.

Oma uurija-tegevuse esimese paarikümne aasta jooksul tegeles Mathiez peamiselt revolutsiooni usundiliste ja poliitiliste probleemidega. Alles hiljemini hakkasid ta huvid kanduma ka revolutsiooni majanduslikule ja sotsiaalsele ajaloole, kus esines veelgi suuremal määral olulisi lünki. Juba oma revolutsiooniajaloo sissejuhatuses oli Jean Jaurès käesoleva sajandi alul tähelepanu juhtinud asjaolule, et isegi kõige nimekamate uurijate töis esineb selles suhtes otse skandaalseid tühikohti ja otse erakordseid naiivsusi⁷⁾. Oma teosega andis Jaurès tõuke Suure revolutsiooni majandusliku olundi ja sotsiaalsete liikumiste uurimiseks. Kuid tulemused olid alul väiksed, osalt uurijate enamiku huvipuuduse tõttu ühiskondlikkude ja majanduslikkude nähtuste vastu, osalt aga ka nende nähtuste kohta käivate allikate suure mitmekesisuse ja laialipillatuse tagajärjel. Veel 1909. a. võis P. Kropotkin õigusega kurta, et Suure revolutsiooni sotsiaalseid liikumisi alles vaevalt on hakatud lähemalt jälgima⁸⁾. Ajajärgu juhtiv uurija A. Aulard suhtus umbusklikult revolutsiooni majandusajaloo uurimise võimalusse, mille tõttu tema ja ta koolkonna revolutsioonikäsitus jäi ilma kindlama aluspinnata nagu õhku ripnema.

Vabastanud enda usundilise ja poliitilise ajaloo alal Aulard'i mõjustusist, hakkas Mathiez pikapeale üha enam vabanema ka Aulard'i koolkonna indifferentsusest sotsiaalmajanduslikkude probleemide suhtes. Uurides Robespierre'i politikast II rahvapääste komitees tuli tal paratamatult kokku puutuda ka Pariisi sankülotide majanduspoliitilise programmiga ja selle osalise teostamisega montanjaaride partei poolt. Juba 1904. a. oli Mathiez ühes kirjutises⁹⁾ otsusele jõudnud, et jakobiinide terror ei taotelnud ainuüksi poliitilisi sihte, näit. uue korra vastaste hirmutamist ja hävitamist,

⁷⁾ Jean Jaurès, Histoire socialiste de la Révolution française, I; 2. trükk, Pariis 1922, lk. 17.

⁸⁾ Peter Kropotkin, Die französische Revolution, II; Leipzig 1909, lk. 110.

⁹⁾ Ajakirjas „La Révolution française“, 46. kd. (1904), lk. 175.

vaid et ta samal ajal oli ainsaks tõhusaks vahendiks teatava majanduspoliitilise ülesande — Pariisi ja teiste Prantsuse linnade rahvastiku toiflustamise — lahendamisel erakordseis välis- ja kodusõja oludes. Hiljemini on Mathiez enda tunnustanud ajaloolise materialismi pooldajaks ¹⁰⁾, kuid tegelikult seisab ta vast siiski lähemal Jean Jaurès'i teatavate idealismi elementidega läbipõimitud maailma-vaatele ¹¹⁾.

Jaurès saigi Mathiez'le teenäitajaks Suure revolutsiooni sotsiaalsete probleemide käsitlemisel. Mathiez võttis m. s. endale Jaurès'i revolutsiooniajaloo teise, posthuumse trüki redigeerimise; selle a. 1922—24 kaheksas köites ilmunud väljaande sissejuhatuses nimetab ta Jaurès'i imevõluriks (*évocateur prodigieux*) ja tema tööd imetlemisväärseks teoseks (*oeuvre admirable*). Jaurès'i teose ajaloolisfilosoofilist ja metodoloogilist sissejuhatust iseloomustab ta kui kauneid, penetrantseid lehekülgi, mis ka nüüdisajal pole minetanud oma väärtust. Mathiez väidab, et Jaurès'i poolt antud hinnang Suure revolutsiooni kohta jääb, hoolimata kõigist eksimustest üksikasjus, ka tulevikus püsima. Olevat ju Jaurès esimesena esitanud selle suure kriisi kohta, mis moodustavat nüüdisaja hälli, majandusliku ja sotsiaalse pildi, näidates, et see revolutsioon oli omandi revolutsioon, sotsiaalne revolutsioon.

Iga sotsiaalne revolutsioon esineb Mathiez' järgi kodusõja kujul. Selles on tegu omandi ümberpaigutamise, kuid omand olevat elu kõrval inimsüdamele kõige armsam asi, väidab Mathiez ühes huvitavas, kahjuks tema surma tõttu poolelijäänud kirjutises ¹²⁾. Säärased omandiõiguse ümber keerlevaid võitlusi jälgibki üks Mathiez' väärtuslikumaid monograafilisi uurimusi „La Vie chère et le Mouvement social sous la Terreur“ (Pariis 1927, 620 lk.). Selles teoses valgustatakse haruldase sügavuse ja kujukusega rahvastiku toiflustamisega seoses olnud sotsiaalseid probleeme ja peatutakse väga üksikasjaliselt elukalliduse ja toiduainete müügi korraldamise põhimõtte ümber kerkinud ühiskondlikel võitlustel. Terav toifluskriis, mis moodustas ühe lüli assignaatide kursi lange-mise tagajärjel tekkinud üldisest majanduskriisist, tegi 1791./92. a. talvest alates oma tööpalgast elavate rahvakihtide seisundi raskeks, sageli otse meeletuiks ja põhjustas ägeda agitatsiooni elukalliduse vastu. Laiad rahvamassid, eriti linnades, hakkasid nõudma revolutsiooni alul maksmapandud liberaalse majanduspoliitilise süsteemi kõrvaleheitmist ja tagasipöördumist vana korra aegse regla-

¹⁰⁾ Ajakirjas „Annales historiques de la Révolution française“, 6. kd. (1929), lk. 101.

¹¹⁾ Vt. viimase kohta lähemalt allakirjutanu artiklis Prantsuse revolutsiooni historiograafia üle, Ajalooline Ajakiri 1925, nr. 4, lk. 152 jj.

¹²⁾ La Révolution française et la Théorie de la Dictature, ajakirjas „Revue historique“, 161. kd. (1929), lk. 304.

mentatsiooni-süsteemi juurde: sellega oldi harjutud, kuna revolutsiooni-aja seadusandlike kodade poolt harrastatud majandusliku vabaduse politikast ei loodetud midagi head. Energiline liikumine tarbeainete hindade sundnormeerimise heaks omandas 1793. a. mõnes kohas otse kommunistliku värvingu. Eriti juhtisid n. n. pöörased (*Enragés*) oma juhi Jacques Roux'ga eesotsas tõsist tähelepanu eraomandi instituudiga seotud küsimustele ja nõudsid püsivat ning süstemaatset võitlust kõigi eraomandi õiguste kuritarvitajate vastu. Mathiez kirjeldab kujukalt pööraste ja montanjaaride vahelist pinevat võitlust 1793. a. suvel. Maksimumi seaduse vastuvõttuga 1793. a. septembris asub teostama pööraste partei sotsiaalse programmi olulist nõuet — kaubahindade universaalset normeerimist. Kuid samal ajal tegid montanjaarid vägivaldsete abinõudega pööraste liikumisele järsu lõpu¹³⁾.

Edasi jälgib Mathiez selles teoses suure asjatundmisega elukalliduse vastu võitlemist revolutsioonilise valitsuse ajal, maksimumi seaduse elluviimist ja rahvapääste komitee majanduslikku diktaatori, mis moodustanud *une révolte des petits contre les riches*. Ta näitab, kuidas terrori organiseerimine saanud paratamatuks alles siis, kui tarve tekkinud äsja Rahvuskonvendi poolt vastuvõetud maksimumi seadus täies ulatuses ellu viia: „poliitiline ja majanduslik terror segunesid teineteisega ja käisid teineteisega sammu“. Säärane majanduslik sunnisüsteem olnud niivõrra sügavas vastuolus vabadust kirglikult armastava ühiskonna ideedega ja elukäsitusega, et selle teostamine osutus võimalikuks ainult karmide surveabinõude kaudu.

Eelöeldust selgub, et Albert Mathiez on osutunud esmajärguliseks, laiade perspektiividega ja originaalse vaimuga uurijaks Suure revolutsiooni kõigil tähtsamail erialadel. Seetõttu oli ta vist rohkem kui ükski teine nüüdisaja uurija õigustatud esinema uue üldise sünteetilise kokkuvõttega selle revolutsiooni ajaloo kohta. Õnneks sai ta selle ülesande tarvilikkusest õigel ajal aru ja andis sellise, kahjuks küll ainult direktoriumi ajastumi ulatuva, kokkuvõtte teoses „La Révolution française“ (Pariis; I, 1922; II, 1924; III, 1927) ja selle jätkus „La Réaction thermidorienne“ (Pariis 1929). Viimased kaks köidet, mis Mathiez jõudis ainult loengutena ette kanda, pidid käsitlema direktoriumi ajastut, kuid jäid autori surma tõttu ilmumata.

Nagu Mathiez 1. ja 4. köite eessõnas seletab, seadnud ta selle teose koostamisel sihiks anda võimalikult täppis, selge ja elav pilt selle kohta, mis oli Prantsuse revolutsioon tema kõigis erikülgedes. Oma käsitlemise rajab autor võimalikult autentseile allikaile, mida ta

¹³⁾ Vt. allakirjutanu artiklit „Jooni pööraste liikumisest Prantsuse revolutsiooni ajal“, Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 4.

enne tõlgendanud valjult teaduslikus vaimus: „ma ei kirjutanud mitte selleks, et katehiseerida või pooldajaid värvata ühele või teisele parteile, vaid selleks, et instrueerida ja õpetust anda“. Ta olevat püüdnud valgustada fõsiasjade aheldumist, seletades neid ajajärgu enda mõtlemislaadiga (*par les manières de penser de l'époque*) ja olemasolevate huvide ning jõudude mänguga, mitte unustades ka individuaalseid tegureid juhtudel, mil võimalik oli jälgida nende toimet. Vastandina paljudele eelmistele teostele Suure revolutsiooni kohta muutub Mathiez' käsitus seda üksikasjalisemaks, mida kaugemale ta jõuab ajajärgu kirjeldamisel. Esimene köide, mida võib pidades oma käsitluse võlvuselt ja selguselt üldse Mathiez' õnnes- tunumaks teoseks, viib sündmuste jälgimise kuni monarhia kummutamiseni 1792. a. suvel, teine on pühendatud Rahvuskonvendi esimesele perioodile ja lõpeb žirondiinide langemisega 1793. a. juunis, kolmas käsitleb terrori ajastut kuni 9. thermidor'i riigipöördeni ja neljas, eri pealkirja all ilmunud köide — termidoorlaste reaktsiooni.

Juba esimeste köidete ilmumise järel kõrvutas N. I. Karejev selle revolutsioonijaloo oma historiograafiliselt tähtsuselt Aulard'i ja Jaurès'i suurteostega ja avaldas rõõmu, et kahekümneaastase vahemaa järgi on jälle ilmunud uusi teid rajav algupärane teos¹⁴). Järgnevate köidete ilmumine on seda vene autoriteetliku vana- meistri otsust aina kinnitanud: „igal sammul üllatab meid käsituse originaalsus, köidavad uued avanevad perspektiivid, avaldub... allikateuurimise sügavus ja laius“¹⁵). Vilunud spetsialistina oskab Mathiez veel paremini kui vaid ajutiselt ja mööda minnes ajaloo- ga tegelev Jaurès selgitada eeskätt Suure revolutsiooni sündmuste ja nähtuste sõltumust seni üldiselt varju jäänud sügavamaist sotsiaal- majanduslikest tegureist, ilma et ta seejuures unustaks või alahindaks teistegi tegurite — usundiliste, rahvuslike, poliitiliste jne. — tähtsust ja toimet.

Tema omapärast terrori-tõlgendust oleme eespool juba maininud. Siin juhiksime tähelepanu vaid teises köites antud žiron- diinide ja montanjaaride vastuolude huvitavale, teatavas mõttes Louis Blanc'i mõttesuundi restaureerivale käsitusele. Vastandina Quinet'le, Aulard'ile ja teistele, kes otsisid mõlema partei vastas- tikuste võitluste põhjusi kas isiklikes vastuoludes või poliitilise taktika erinevustes, rõhutab Mathiez nende võitluste sotsiaalset ise- loomu. Konflikt Gironde'i ja Mäe vahel ei olewat piirdunud kau- geltki lahkuminekuga küsimuses, kuivõrra tuleb Pariisil lasta juh-

¹⁴ N. I. Karejev, Istoriki frantsuzskoi revoljutsii, III; Leningrad 1924, lk. 300.

¹⁵ Hedwig Hinze otsus tema artiklis „Die französische Revolution. Neue Forschungen und Darstellungen“, — Historische Zeitschrift, 143. kd. (1931), lk. 298.

tida revolutsiooni käiku, vaid see konflikt olevat juurdunud eeskätt nende parteide erilises suhtumises eraomandi küsimusse. Žirondiinid asunud majanduspoliitilise liberalismi alusel ega olevat kunagi osutanud tõsist huvi töötavate kihtide heaolu tõstmise vastu, kuna montanjaarid Robespierre'iga eesotsas püüdnud majanduselu sunni- viisilise reglementeerimise kaudu parandada laiade masside mee- heitlikku olukorda ja olevat seejuures, osalt vastu enda tahtmist, saftunud teravasse vastuollu jõukamate kodanlike kihtidega¹⁶⁾.

Hoopis uute seisukohtadega esineb Mathiez Robespierre'i lange- mise tõlgendamisel. Aulard, Karejev j. t. olid seda tähtsat pöörde- punkti Suure revolutsiooni ajaloos seletanud rahvapääste komitee ümber koondunud võimumeeste omavaheliste ambitsioonitülidega ja rahva tüdimusega terrorist, mis paranenud sõjalise seisundi tõttu olevat muutunud ülearuseks¹⁷⁾. Seevastu annab Mathiez 9. ther- midor'i riigipöördele laiema sotsiaalse baasi. Ta juhib esmakord- selt küllalise rõhuga tähelepanu 1794. a. veebruaris ja märtsis Robespierre'i poolt Rahvuskonvendis läbisurufud n. n. ventôse'i dek- reetidele, mis imelikul kombel olid eelmistel uurijatel jäänud silma- paari vahele. „Triumvirid“ — Robespierre, Saint-Just ja Couthon — olevat püüdnud ellu kutsuda uue sotsiaalse kihi, kes oma olemasolu eest tänu võlgneks ainuüksi revolutsioonile, ja püüdnud selle üles- ande teostada revolutsioonilise valitsuse erakordsete võimuvahendite abil. Selle tõttu seisnudki Robespierre järsult vastu terrori kaota- mise püüdeile enne sõja lõppu ja alustanud ventôse'i dekreetidega laialist ühe klassi eksproprieerimist teise klassi kasuks. Nende dek- reetide järgi pidid vaeste „heade patriootide“ vahel ära jagatama kahtlastelt kodanikelt sekvestreeritavad varandused. Sellega oleks avanenud tee aadli ja vaimulikkude omandi riigistamise kõrval ka jõukamate kodanlaste eraomandi riigistamisele ja sankülotide kätte jagamisele. Need dekreedid sisendanud kodanlikesse kihtidesse suure paanika ja põhjustanud soerakonna ühinemise Robespierre'i vastastega rahvapääste komiteest. Järelikul ei märgitsenud Mathiez' järgi Robespierre'i langemine 9. thermidor'il mitte ainult terrori lõppu, vaid ühes sellega uue, alalhoidlikuma ajajärgu algust ja võimu siirdumist puhtkodanlike elementide kätte. Sääraseid uusi seisu- kohti ja omapäraseid väiteid leiame Mathiez' revolutsioonijaloo igal sammul.

Mathiez' viljakas tegevus Suure revolutsiooni uurimisel on soo- dustanud hoopis uut suhtumist sellesse maailmaajaloo ühesse täht-

¹⁶⁾ Vrd. ka Mathiez' artiklit „Girondins et Montagnards“ samanime- lises eespool mainitud teoses.

¹⁷⁾ A. Aulard, Histoire politique de la Révolution française; Pa- riis 1901; N. I. Karejev, Rolj parizskih sektsi v perevorote 9 termidora; Petrograd 1914; N. I. Karejev, Velikaja frantsuzskaja revoljutsia; Pe- trograd 1918.

samasse epohhi. Mathiez on puhastanud rea nähtusi ja tegelasi neil lasuvate eelarvamuste koormast ja on oma kriitilise meetodi ning erakordse allikatetundmisega eriti rehabiliteerinud ja meie demokraatlikule ajale lähedaseks ning omaseks teinud Suure revolutsiooni demokraatliku perioodi ühes selle juhtiva tegelase — Robespierre'iga. Selles seisab tema äkki katkenud pineva ja viljaka teadusliku loomistöö jäädav tähtsus.

P. Treiberg.

Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a.

Möödunud sajandi 80-ndate aastate alul Lihulas, Läänemaal alganud ja pea kogu Põhja-Eestisse levinud usuvahetuslikus liikumises omab huvitava erikoha mitmel pool leitud lendleht, milles rahvale veenvalt soovitatakse siirduda vene-õigeusku.

Lendleht, mille pealkirjaks „Rahva armastus“, on järgmise tekstiga:

„Meie truu Esti sõber auustuse ja armastuse väärt C. R. Jakobsohn, kes puhkab oma viimast und — Jumal olgu sulle armuline — see olgu meie kõigi truuvi Estlase [Eestlasi] palve. Kui Jakobsohn 1881-sel Peterburgis käis, meie armulise noore keisri jutul, siis tegi tema Vene rahva meestega sõbrust ja ühendas ennast nendega rahva nimel. Kui meie vastalised seda kuultsid, siis käis see kui terav nuga nende südamest läbi ja kiristasid hambaid Jakobsohni peale. Sest naad tundsid selgeste ära, kui Vene rahvas Eestlasi oma usku vasto võtab ja neil huued [uued] hinge karjatsed saavad, siis on lõukoer karja eel käija, mis võib [võtab] täitmata hunt voi näljane rebane tema talledele teha, üks ainus käpa lops lueb surma urteli ette; sest Vene rahva armastus on oma usuvendade vasto suur. Saja tuhanded tormasivad [tormasid] tulises vihas üle Tonau jõe Bolgari maale, oma usu vendadele appi, kuid peaksid nemad meid kaitsmata jätma oma surujate kätte all, kui meie aga vene usku oleksime. Nii kaua kui teie oma rõhujatega ühes uskus olete, ei või teid kiski avitada. Teie seisate oma rõhujate kütke otsas kinni ihu ja hingega. Kõik seadused seisavad teie usu kamitsas kinni kui takud tõrva sees. Teie hinge karjatsed ja teie rüüstajad söövad ühe molli seest ja jooivad ühe kiina kallal ja naeravad veel pealegi sind, oh armas Eesti vend ja öde, et sa nii rumal oled ja nendega ühes uskus [usus] seisad.

¹) ERKA (= Riigi Keskarhiivis), ERÜA (= Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv), A IV 165. Lisa kreisisaadik Budbergi (Vanamõisa) kirjale rüütelkonna peamehele 26. IV 1883. „Rahva armastuse“ koopiaid leidub ERKA-s veel EKKA (Eestimaa Kubernerite Kantselei Arhiiv) salaosakonnas ja Eestimaa Konsistooriumi arhiivis. Need kõik on ära kirjad Lihulast leitud eksemplarest. — Tekstis kantsulgudes esitatud erinevused on toodud Kuusalu kirikuarhiivis oleva ära kirja järgi.

Nad rüüstavad teie viimased kopikad hinge takka ära ja teevad teid puu paljaks, et nälg ja võlgade kimbatust teid suniks nende orjuse ikke alla tagasi jääma. Siis kuule, armas Eesti vend ja [ning] öde, need paar sõna, mis mina Sulle puhtast südamest ütlen, kisu need usu juttad katki, kellega sind oma petjatega ja vaenlastega oled kokku seutud. Pogine [põgene] ära, kui lind üle lagendiku metsa sisse kullide ja kotkaste eest; rääkige usinaste üksteisega läbi, võtke ennast neli ehk viissadda hinge ühte meele, olgu need mehhed ehk naesed, pangu üks kooli pois paberi peale nimed ülese ja võtku paar [mehis] meest see kiri ka enesega ühes, kus nimed sees on ja mingu Vene usu Preestri juure ja öelgu: „Meie palume Keisri herrat ja Vene Piiskopit [Piiskopisid], et meid saaks ka Vene usu sisse [vastu] võetud; seal küsitakse, mikspärast teie seda teete ehk mis pärast seda nõuate, siis kostke: „Ei mingisuguse häda pärast, vaid armastusest oma keisri ja kõige Vene rahva vastu sunib meie südame tunnistust meie armulisse riigi Issaga ühes uskus elama ja palume Keisri herrat ning Piiskopisid, et meid saaks Keisri Kroonimise päeval õige usu koguduses vasta võetud. Siis saab C. R. Jakobsohni esimene soov täidetud, ning Jakobsohni vaim, mis veel Eesti rahva seas liigub rõõmutama. Ka vene vürstid ja Piiskopid saavad oma pead püsti testma ning ütlema: Olge [Ole] julge Eestimees, sinu pealt ei tohi keegi juusse karvagi ära puhuda [puhuda]“. Siis paistab kaa kõrgema rahva silmi, et Talinamaa rahva silmad on lahti läinud aru saama, et iga inimene, kes oma riigi keelt ei oska kõnelda, on üks vaene ja sagedaste äramüinud inimene, ning jääb oma surma tunnini sulaste sulaseks; keegi ei või teda sest olekust välja kiskuda. Sagedaste saab tema õigus ümber pööratud, et ta isegi ei tea, kust see vigadust [vigadus] on tulnud. Esimese ande julgen sulle nimetada: „Sinna saad prii kooli, prii keele õpetuse, prii kirikud, ehk mis saa veel ihaldad, saab tulevik tooma. Sino soov käib Suure Vene rahvaga ühes; ole usin, sina Talina maa rahvas, jõua oma mõistusega mõne rumala Liivi mehe ette ja tunista oma armastust usu läbi üles[s]e Keisri, Piiskoppide, Praosti ja Pappide ette. Sina saad esimese poja õiguse, et see sõna tulevikus tõeks saab. Suurem peab vähemat teenima. Oige usu läbi voime oma rahvast rahvaks nimetada, et sakslased meid ei või rahva killuks nimetada. Nonda kui Riia saksa tseitungid, siis sõdivad (vana Eesti nimega nimetud) Venelased [vennalased] meie eest nii kui vanaste. Kui ennemalt rahvas Riia maa sees Vene usku palusid ja rääkisid oma rõhujatele ülese, et meie head põlve ja hinge maid tahame, seal juures oli vastastel võimalik neid laimatta ja kärra [kära] tõsta. Aga kui üks rahvas läheb oma riigi usku armastuse pärast Riigi Isa vastu, siis ei tohi üks hing sinu vastu lausuda ega sinul öelda: „Mina

viskan sind koha pealt ära, et saa teise usku oled läinud.“ Rõemuga võid saa seda kuulda suurema kui vastalise suust, kui ta sinu Riigi usku laimab Sinu teutuseks ei ole ta enam sinu kohtu mõistja, vaid sinu naerda ja vilistada, kui sa seda oma usu Isadele üles anad. Mõni inimene ütleb: „Mina olen seda kalist Luteruse usku“, aga mis on Luterus sinu eest teinud, ei muud midagi, kui on sinu orja juttad kovemini kinnitanud. Aga Kristuse usk on minu usk, kuidas Peetrus ütles Korneeliuse vastu: usu aga Jeesuse Kristuse sisse, siis saad sina ja suu pere ondsaks; aga tema ei ütelnud mitte mine Luteruse usku, selle läbi saad sina öndsaks. Paulus saatis Kreeka rahvale [selle] usu, mis vene rahval praegu on. Kõik risti usud, mis Kristuse poole käivad, on Kreeka usust välja tulnud. Usk mis Jeesuse Kristuse sisse on, olgu tema missugune tahes, kõik üks, ei ole ühel usul kergem üles ronida, kui teisel, ehk mõni rumal ütleb: „Kuidas anan mina oma usu ära?“ Sina äksid [eksid], kui sa pagana usku lähed, siis oled saa oma usku ära salgand, kus Kristus ei usta. Jakobsohn tundis seda väga elavalt ära, kui meie vaene talurahvas [Tallinna rahvas] mitte enast ühe suurema rahvaga ei ühenda, jäävad oma vastaliste kätte täitsa vintseidada. Tõtaga ja olge vahvad, sessamast fükis seisab teie abi ja ei mujal kohegil; olgem usinad palves vene rahval oma kät pakuma, enne kui Venne rahvas oma selga teile ei ole pöörnud. Siis on kõik hiljaks jäänud ja meie nuffu laulud hakkavad jälle helisema, nii kui 50-ne aasta eest tagasi. Mina, kes need paar viimist sõna Jakobsohni soovi juure olen panud, olen kaa Luteruse usu mees, nii pea kui Talina maal üks kogudus Vene usku palub, olen mina essimine oma sõbratega enast palumas Vene koguduse vastu võtta.

„Kutsekõnne [kõne] C. R. Jakobsohni järgi [järel] Viljandis ümberkirjutud 1882. Pärnus välja anud K. R. N. sel 11. Junil 1882.

„Ärakiri Lihulas 25. aprl. 1883.“

*

Eeltoodud lendlehes on tõesti osatud äärmiselt osavalt kasutada ärkamisäegset rahva hingeelu ja politilist meelsust õigeusu propaganda huvides. Siin opereeritakse populaarse rahvajuhi Jakobsoni nimega, kogu lendleht esitataksegi viimase pärandusena eesti rahvale. Edasi kasutatakse rahvale juba varemgi omast ideed — saksa parunite ja pastorite vastu vaja otsida abi venelastelt ehk „w a n a e e s t i nimega w e n n a l a s t e l t“. Usuvahetuse õhutamiseks ei jää mainimata ka rahvuslik moment — alles õigeusk tegevat meid rahvaks, nii et sakslased ei võiks meid enam nimetada rahva killuks. Usulistki motiivi rõhutatakse — õigeusk olevat vanem ja puhtam luteriusust. Usuvahetusega teostuvat ka konkreetsemad soovid: siirdumine toovat paremaid ja odavamaid koole ja veel palju muud head.

Selle huvitava lendlehe autor ei ole kahjuks teada ja ses suhtes võib teha ainult mõningaid oletusi²⁾.

Enam vähem kindlasti võib väita, et ringkonnaks, kus koostati „Rahva armastus“, pidid olema eestlastest vene-õigeusu vaimulikud ja nende lähemad mõtteosalised. Loomulikult neil ringkonnal pidi olema soov tõsta lugupidamist oma pastoritest mõnitatud usu vastu. Seepärast siis on loomulik, et „Rahva armastuse“ taoline üritus võis tekkida just nende hulgas. Lendlehe autorit otsida venelaste ringkonnist ja seda seada ühendusse sihikindla venestusega on ekslik. 1882. aastal (lendlehe koostamise ajal) tegelik venestamine Läänemere mail ei olnud veel alanud ja siin puudus alles venestajate kaader. Liivimaa kuberneriks oli tol korral sakslane ja Eestimaa kuberner Polivanov ei pooldanud ärevat liikumist ega rahutuste tekitamist rahva hulgas ka siis mitte, kui tulemused sisuliselt näisid riigivõimule vastuvõetavaina³⁾.

„Rahva armastuse“ võimalikuks autoriks peavad Schieman⁴⁾ ja Stael-Hollstein⁵⁾ Pärnu preestrit ja endist tsensori Mihkel Suigussaart. See saksa autorite seisukoht siiski ei ole tõenäoline. Suigussaar iseloomult ei näi sobivat selliseks teoks. Usuküsimused ei olnud temale liiga südamelähidased ja vaba kultuurilist tööd ta eelistas näiteks Pärnusse preestriks minekule⁶⁾. Kuigi ta siirdumisele üldiselt sümpatiseeris, polevat ta kunagi pooldanud selle kunstlikku õhutamist⁷⁾. Liberaalselt mõtle⁸⁾ Suigussaar oli salliv ka luterlaste vastu ja on sageli nende kaitseks välja astunud⁹⁾. „Rahva armastuses“ ilmnev vaen sakslaste vastu näib Suigussaarele olevat võõras. Ta hindab nende kultuuri ja tunnistab seda avalikult eestlaste suhtes väärtuslikuks arendavaks teguriks¹⁰⁾.

Lõpuks olgu tähendatud, et Suigussaarest „Rahva armastuse“ autorina ei tea midagi preestri kauaaegne sõber raamatukaupmees

²⁾ Olevate lendlehe eksemplaride keeleline analüüs ei aita meid autori otsimisel, sest nähtavasti korduvad ümberkirjutused on varieerinud isegi harvaesinevaid murdesõnu. Üldiselt keel pea täiesti vastab toleaaegsele kirjakeelele.

³⁾ Vrd. EKvA (=Eestimaa Kubermanguvalitsuse Arhiiv), korralduslaud nr. 17, — kub. Polivanovi aastaaruanded.

⁴⁾ [Schiemann, Th.] Die Vergewaltigung der Russischen Ostseeprovinzen. Appel an das Ehrgefühl des Protestantismus. Von einem Balten; Berlin 1886, lk. 54.

⁵⁾ Stael von Hollstein, R., Materialien zu einer Geschichte des Livländischen Landestaates in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts in vier Abtheilungen. I. Die religiöse Frage, Zweiter Bd. (käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus), lk. 645.

⁶⁾ EKIA (Eesti Kultuurilooline Arhiiv), M. Suigussaare elulugu, lk. 28 jj.

⁷⁾ A. Kungilt Pärnus saadud teated.

⁸⁾ EKIA, Suigussaare elulugu, lk. 33 a ja b.

⁹⁾ Ibid., lk. 43—45.

¹⁰⁾ Ibid., lk. 41, 46—47.

A. Kuning Pärnust, kelle kätte jäid pärast Suigussaare surma kõik viimase paberid ja kirjad. Pärnus lendlehte polevat üldse liikvel olnud, kuid on teatud ja räägitud selle olemasolust Lihulas.

„Rahva armastuse“ autori, koostamisaja ja koha üle toob pika arutluse ka Osterblom-Truusmann¹¹⁾. Ta kirjutab, et peale Jakobsoni surma 1882. aastal olevat tekkinud kavatsus (kellel? kus? L. R.) kirjutada üleskutse rahvale, soovitades inimestele siirduda vene-õigeusku. Kavatsus teostus. Olevat kindlasti teada, et lendleht kirjutati Tallinnas 1882. a. juunil. Läänemaa haagikohtuniku Kurselli poolt kubernerile saadetud koopial leidub allkiri K. R. N. Selle järgi võivat arvata, et väljaandja on K(arl) R(einhold) [!] N(omen) = Jakobson. Kuid et Jakobson esitatakse lendlehes juba surnuna ja üleskutse kirjutatuna ainult tema soovil, ning et Jakobsoni eesnimi kirjutatakse tähega „C“, siis tulevat Kurselli koopia allkirja tõlgitseda teisiti või pidada seda lendlehe eksemplari ebaehtsaks.

Mida selle ebamäärase arutlusega öelda tahetakse, on raske mõista. Näib, et siin on tegu ainult vaimutsemisega, mis ei rajane mingisuguseil kindlail teadmisl. Osterblomi konkreetsemaltki esitatud andmed võivad olla ebausaldatavad, kuna tema artiklis leidub mujalgi ebatäpsusi. „Rahva armastuse“ suhtes ta andmed igatahes on puudulikud. Näiteks ta väidab, et lendlehe levimise algkohaks on Lihula (vrd. alamal), kus see ilmunud päevavalgele 1882. a. sügisel.

Just „Rahva armastuse“ levimiskäiku vaadeldes on võimalik jõuda lähemale lendlehe autorile. Seni olevate kindlate andmete järgi on üleskutset esmakordselt leitud Viljandi- ja Pärnumaal juunikuus 1882. a. Pärnumaa politsei poolt on lendleht samal aastal esitatud siseministrile¹²⁾. Lihulas „Rahva armastus“ leiti sealselt kohalikult siirdumise õhutajalt Ädo Pääbolt aprillis 1883, kes selle ütleb saanud olevat Lihula laadal kelleltki tundmatult mehelt sama aasta veebruaris¹³⁾. Nii siis „Rahva armastuse“ koostamine pidi toimuma ajal aprillist (pärast Jakobsoni surma) kuni juuni alguseni a. 1882 ja arvatavasti Viljandi- või Pärnumaal.

Mainitud aastail oli Viljandis hoogustunud õigeusklik kihutus-töö ja siin on mitmeil ilmnenuid püüid juhtida siirdumistööd ümbruskonnaski¹⁴⁾. Mõningad asjaolud viitavadki sellele, et siinsest preest-

¹¹⁾ Osterblom, Juli (= Truusmann, Jüri), Novejšija religioznõja dvizenija v Estljandii, — Hristianskoje Tštenije I (1885), lk. 435.

¹²⁾ Stael-Hollstein, R., op. cit., lk. 644—645; [Schiemann, Th.] op. cit., lk. 50.

¹³⁾ EKKA, sal-os., tmk. nr. 726. Haagikohtuniku kiri kabernerile 25. IV 1883, nr. 637. Lisa: haagikohtu ülekuulamisprotokoll 22. IV 1883.

¹⁴⁾ Stael-Hollstein, R., op. cit., lk. 645—646, 659. LKKA (=Lüüvima kubeneri kantselei arhiiv), sal-os., tmk. nr. 67 (1882).

rite ringkonnast tuleb otsida meid huvitava üleskutse autorit. Nimelt on Viljandi õigeusklikud tegelased korduvalt avaldanud samaseid mõtteid, mis esinevad „Rahva armastuseski“ ja Jakobsoni tähtsuse rõhutamine lendlehes juhib samuti Viljandisse kui kohta, kus nimetatud tegelasel oli võib-olla kõige suurem populaarsus. Viljandis on preester Rajeovski kõnelenud oktoobris 1882. a., et Jakobson on „Sakalas“ näidanud õige tee sakslaste vägivalla alt vabanemiseks¹⁵⁾ ja preester Kippar on lisanud juurde, et Jakobsoni poolt näidatud abimees eesti rahvale ta hädas ja viletsuses on vene usk ja vene keiser¹⁶⁾.

Kõige enam meenutab „Rahva armastust“ preester Teppaksi kõne, peetud 8. okt. 1882 Viljandis Põllumeeste Seltsi maja pühitsemisel¹⁷⁾. Sisu suunalt ja osalt ka ülesehituselt see on sama-sugune õhutus siirdumiseks kui käsiteldav lendleht. Luteri usk olevat eestlaste viletsuse põhjuseks ja siduvat rahva sakslastega, kes ei lase eestlasil edeneda ei majanduslikult ega kultuuriliselt. Ainus pääsmise võimalus olevat Vene riigi ja rahva poole pöördumine, kellelt võidavat loota kaitset juhul, kui end temaga usu läbi seotakse. Vene rahvas olevat alati aidanud oma usuvendi ja kindlasti pöörduvat tema võimas poolehoid ka orjastatud õigeusklikkude eestlaste poole. Alles õigeusk võimaldavat eestlasile vabaduse, parema hariduse ja kultuuri¹⁸⁾. Nii „Rahva armastus“ kui Teppaksi jutlus esitavad eeltoodud mõtted C. R. Jakobsoni pärandusena eesti rahvale. Jakobson olevat mõistnud, et abi võib tulla ainult idast ja soovitanud oma kaasmaalaste lähemate sidemete loomist venelasiga, s. o. kaudselt usuvahetust¹⁹⁾.

Ka stilistiliselt sarnaseid võtteid leidub nii kõnes kui ka lendlehes. Tarvitatakse piltlikku ja võrdlusterikast keelt, millel on mitmeti sarnasust. Näiteks nimetab Teppaks sakslasi näljasteks koorteks ja rumalateks loomadeks, kuna „Rahva armastus“ neid tituleerib näljasteks rebasteks ja täitmata huntideks.

Igatahes peaks olema kindel, et „Rahva armastuse“ idee on väljunud Viljandist. Pealegi on teada osalt sarnane juhus ühe teise lendlehe puhul. Nimelt on Viljandist 5. dets. 1883 leitud siirdumist õhutav üleskutse, mis toob eeskujuks Läänemaal (osalt „Rahva armastuse“ kaasmõjul) toimunud usuvahetust. Lendlehe autor ja levitaja potsepa õpipoiss Peeter Kall seletab ülekuulamisel, et materjali oma kuulutuse jaoks ta on saanud õigeusu vaimu-

¹⁵⁾ LKKA., sal.-os., tmk. nr. 67 (1882). Viljandi sillakohtuniku kiri kubernerile 16. X 1882, nr. 80.

¹⁶⁾ Ibid., Viljandi sillakohtuniku kiri kubernerile 27. X 1882, nr. 84.

¹⁷⁾ L ö ö r a l t, W., Baltenhetze. Die Verfolgung von Glauben, Sprache und Recht in den Ostseeprovinzen Russlands; Leipzig 1890, lk. 83—96.

¹⁸⁾ Ibid., lk. 92.

¹⁹⁾ Ibid., lk. 90—91.

likelt, kelle nimesid ta ei võivat nimetada, sest selle tagajärjel preestrid võiksid kaotada oma kohad. Hiljemini Kall seletab küll, et preestreist ta rääkinud talupoegadele ainult selleks, et anda oma asjale rohkem kaalu²⁰). See pärastine seletus võib aga väga tõenäoliselt olla ainult oma nõuandjate vabastamiseks mõeldud²¹);

Sarnaselt Kalli „Kulutusele“ võis lugu olla ka „Rahva armastusega“. See oleks nii siis koostatud preestrite otsesel direktiivil, kuigi nad ise ehk ei riskeerinud kirjutada, või aga ka täiesti preestrite eneste poolt. Kõige enam autoriõigusi „Rahva armastuse“ suhtes näib olevat A. Teppaksil, nagu see selgus eelnevast. Pealegi on Teppaks tuntud innuka usuvahetuse õhutajana, kes püsivalt teotsenud sel alal. Ta on kirjutanud brošüüre õigeusu tutvustamiseks ja ka isikliku jutlustamisega püüdnud õhutada siirdumist²²). Ka olevat Viljandis õigeusklik elu hoogustunud just Teppaksi sinna tulekuga a. 1881²³).

„Rahva armastuse“ levik nähtavasti toimus preestrite koostööl. Oli vaja ikkagi midagi organisatsiooni taolist, et seda levitada üle Viljandi-, Pärnu- ja Läänemaa. Lendlehe sattumine Lihulasse tahab olla enam kui juhuslik. Ta oleks muidu vaevalt jõudnud siia enam-vähem kõrvalisse kohta parajasti ajal, mil ümbruskonnas hakkas liikuma vene õigeusu „kõmu“. Kuid küsimus, milline osa oli „Rahva armastusel“ Läänemaa usuvahetuslikule liikumisele, see on eriprobleem, mida tuleks käsitleda koos mainitud sündmustega.

Leida Rebane.

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKIA).

Eesti eraarhivaalide kogumistööga, millele hiljemini põhjendati EKIA loomine, on algust tehtud juba õieti varakult. Terve rida meie vanema sugupõlve avalikke tegelasi ja kultuurilisi asutisi on õieti hinnanud eraarhivaalide fähtsust ning nende kogumise vajadust¹). Tänu sellele on juba meie varasemagi ärkamisaja tegelaste ja ettevõtete arhiivmaterjale säilitatud hoolikalt ja ohtrasti.

²⁰) LKKA, sal.-os., tmk. nr. 75 (1883). L. kuberner siseministrile 9. II 1884, nr. 69. Lisa: Viljandi magistraadi juurdluse protokoll 26. I 1884.

²¹) Et „Kulutuse“ kirjutamine toimus Kalli poolt, selles pole kahtlust. Keel on vigane ja mõtted paiguti segased.

²²) Rižskija Eparhiaalnõja Vedomosti 1895, lk. 400.

²³) Preester Teppaksi pojalt (Tallinn) saadud andmed.

¹) Lähemalt vt. O. Liiv, Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseisvumiseni, — Ajalooline Ajakiri 1932, nr. 1 (lk. 15—36); O. Liiv, Das staatliche Archivwesen in Estland bis zur Gründung des Staatszentralarchivs, — Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931, 1932 (lk. 176—201); August Palm, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1932, 1932; R. Antik, Eesti rahvuslik arhiivraamatukogu, — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI, 1931 (lk. 120—154).

Kahe eriti tulemusrikkalt eraarhivaalide kogumisel teotsenud organisatsiooni — Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) ja Eesti Rahva Muuseumi (ERM) ringkonnis valmiski a. 1928 mõtte erilise eesti eraarhiivide keskkondise loomiseks. Kui nim. EKS, kes juba varemini oli asunud korraldama oma arhiivi, milles tol ajal juba toimus vilgas uurimistöö, kevadel 1928 pöördus ERM-i poole ettepanekuga oma kultuuriloolised arhiivmaterjalid hoiustada EKS-i arhiivi, siis pooldas ERM-i juhatus igati eesti eraarhivaalide ühte kohta kogumise mõtet, soovis aga ühtlasi kavatsetava arhiivi loomise küsimus asetada laiemale alusele, juurde kutsuda ka teisi seltse ja asutisi, kelle huvide piirkonda kuulub eraarhivaalide kogumine. Aprilli alul 1928 pöörduski ERM omalt poolt EKS-i, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi (AAS), Akadeemilise Kirjandusühingu (AKÜ), Tartu Ülikooli Raamatukogu ja Õpetatud Eesti Seltsi poole ettepanekuga osa võtta EKIA asutamisest. Kolm esimest reageerisid sellele ettepanekule jaatavalt, kuna kaks viimast jäid esialgu äraootavale seisukohale. Töötati välja ajutine kodukord, 16. apr. 1929 pidas EKIA kolleegium oma esimese koosoleku ja sama aasta 20. dets. nimetati ametisse esimene EKIA töötaja.

Asutatud uue arhiivi ülesandeks seatakse: 1) koguda eesti eraarhivaale ja teisi kultuurilooliselt väärtuslikke andmeid ning materjale, 2) need alal hoida ja uurimisele kättesaadavaks teha ning 3) hoolitseda nende trükis avaldamise eest (EKIA kodukord, p. 2). Arhiivi juhtimine on erilise kolleegiumi käes, milles algusest peale on esindatud neli asutajat organisatsiooni, neist EKS ja ERM kui suuremate kogude hoiustajad kahe ning AAS ja AKÜ oma väiksemate kogude tõttu ühe esindaja kaudu. Kolleegiumi esimeheks on kogu EKIA tegevusaja vältel olnud rektor J. Köpp (EKS-i esindaja), kuna abiesimeheks on olnud prof. M. J. Eisen, dots. H. Sepp ja praegu prof. H. Koppel (ERM-i esindajad). Kõigile EKIA-sse suuremaid kogusid hoiustajatele või teda püsivalt toetajatele on võimalus jäetud saata oma esindaja, resp. esindajad kolleegiumi. EKIA juhataja kuulub ex officio kolleegiumi koosseisu. Oma teaduslikus tegevuses on kolleegium iseseisev. Algusest peale asub arhiiv ERM-i juures. Viimase sihtasutiseks muutmisel fikseeriti ka kindlamalt tema vaherkord EKIA-ga nagu teistegi tema juures erialustel asuvate osakondade, Eesti Bibliograafia Asutise ja Eesti Rahvaluule Arhiiviga. Vastav määrustik astus jõusse 10. sept. 1932. Sihtasutis ERM, nagu varemini ERM-i ühisus, annab arhiivile tulekindlad hoiu- ja vastavad tööruumid, kannab arhiivi kütte-, valgustuse-, ruumide korrashoiu ning inventari muretsemise kulud. Muud arhiivi kulud kaetakse algusest peale Kultuurkapitalist saadava toetusega. EKS toetas arhiivi selle esimesil tegevusaastail väiksemate summadega. Arhiivil kasustada olnud summad on olude tõttu kogu aja

püsinud väikestena ja on piisanud peale muude hädavajalikkude kulude katmise vaid ühe ametniku, hiljemini ka ühe ajutise tööjõu ametispidamiseks. Sihtasutis ERM-ile kuulub kolleegiumi ettepanekul arhiivi kodukordade, määruste, eelarvete, aruannete, uute kolleegiumi liikmete ja arhiivi ametnikkude kinnitamine ning tegevuse ja laeka revideerimine, millised õigused varemini kuulusid EKIA asutanud organisatsioonidele. Sihtasutis ERM-ile kuuluvad nüüd ka sihtvarandusena EKIA kogud ja muud varandused, ühtlasi ka EKIA-sse hoiustatud kogud nende hoiustamistingimuste alusel. EKIA kogude ja muude varanduste üleandmine sihtasutisele toimus lõplikult 15. det. 1932.

EKIA esmajärguliseks ülesandeks on eraarhivaalide kogumine. Kuigi seda tööd on tehtud juba pikemat aega enne EKIA asutamist ja silmapaistvate tulemustega, on ta siiski jäänud mitmeti lünklikuks. Pealegi on EKIA elav arhiiv, s. t. ta kasvab ja täieneb järjest uute juurdetulevate tegelaste ja asutiste materjalide kaudu. Juba arhiivi tegevuse algusest peale peeti vajaliseks asuda süstemaatsele eraarhivaalide kogumisele. Selleks avaldatakse üleskutseid ajalehis ja pöördatakse ringkirjaliselt vastavate isikute ja asutiste poole. Esijärjekorras püütakse selgusele jõuda juba surnud tegelaste ja likvideerunud eraasutiste ning ettevõtete arhiivide suhtes, kas ja kus neid veel säilinud, ning leida võimalusi nende EKIA-sse saamiseks. Teises järjekorras pöördatakse praegu elavate ja teotsevate, esijoones muidugi vanemate tegelaste ja eraasutiste poole ettepanekuga oma arhiiv kas kohe üle anda või edaspidiseks EKIA-le lubada. Ka siin on vastukõla leitud. Üleandmise kõrval on saadud lubadusi kirjakogude edaspidiseks üleandmiseks EKIA-le ligi 30 isikult. Materjalide kogumisel peetakse silmas ka vähemtuntud tegelasi, kes isiklikult ehk suuremat osa pole etendanud, kuid on kokku puutunud tähtsamate tegelaste ja ettevõtetega, evivad nende kirju, mälestisi neist j. m. ning võivad tänuvärselt täiendada meie mineviku üldpilti. Senised tulemused näitavad, et võrdlemisi vähe eraarhiive on täiesti hävinud (näit. E. Bornhöhe, A. Eisenschmidt'i, R. Kalda, A. Reinwaldi, P. Undritzi), sagedamini küll on nad säilinud väga puudulikena. Eraarhivaalide kogumistöö on muidugi seotud eriliste raskustega, sest mingist sunniviisilisest ülevõtmisest, nagu ametlikkude arhiivide puhul, ei saa ju siin olla juttu; kogumistöö edu sõltub ainuüksi arhivaalide omanikkude vastutulelikkusest. Üsna tihti ei evi aga kadunud tegelaste omaksed j. t., kelle omanduses kirjakogud on, või ka kogude omanikud ise küllaldaselt määral arusaamist arhiivmaterjalide tõsisest väärtusest, kõhklevad neid avalikkusele kättesaadavaks teha või lihtsalt ei raatsi neist kui lähedaist mineviku mälestisist lahkuda. Eriti kaaluv on viimane motiiv praegu elavaid tegelasi, millega seltsib veel asjaolu, et vii-

mased tihti kavatsevad omi mälestisi kirjutada, milleks käsikirjaline materjal käepärast hoitakse. Näib siiski, et mida tuttavamaks EKIA saab, seda suuremaks kasvab ka poolehoiid temale. Üldiselt kasvab ja täieneb EKIA kinkide, päranduste, ostude, vahetuste ja hoiuste kaudu. Võimaluse piirides arvestatakse ka üleandjate erisoove materjalide korraldamise ja kasustamise suhtes: nii võib arhivaale teatavaks ajaks salajaseks jätta, avades neid alles hiljemini uurimisele j. m. Arhiivil on ette nähtud ka erilised stipendiaadid mälestiste ja andmete ülesmärkimiseks neilt tegelasilt, kes seda ise ei tee. EKIA-sse on arhivaale saabunud: 1929. a.²⁾ — 3, 1930. a. — 58, 1931. a. — 83 ja 1932. a. — 99 üksiksaadetist.

Mis puutub EKIA arhivaalide korraldamistöösse, siis lahendab põhimõttelisi ja tähtsamaid küsimusi kolleegium, kuna arhiivi korraldamise lähemaiks instrueeri jaoks ametnikele seni on olnud kogudega hästi tuttavad prof. H. Kruus ja ERM-i arhiivraamatukogu juhataja R. Antik. Hoiused säilitatakse ja korraldatakse igauks eraldi ja lahus EKIA pärismaterjalidest. Üksikud kogud säilitatakse sellises koostises, kui nad nende omanikel olnud. Säärase säilitamisviisi tagajärjeks on küll tihti, eriti kui kogu omanik ise on harrastanud teiste arhiivmaterjalide kogumist, ühe ja sama asja kohta käiva ainekogu laialiolek mitmes kohas, kuid see menetlus on siiski vajaline esijoonel hoiuste piirides, kus peab arvestama hoiuse tagasiandmise võimalust omaniku poolt; teiseks ülevaatlilikustab see mitmeti teatava isiku ja asutise tegevust ning elu. Selle säilitamisviisi pahedest uurimistöö juures aitavad üle vastavad sedelkataloogid. Kui võimalik, moodustatakse kogu piirides sisulised ühikud, arhivaalid liigistatakse väliselt kirjade, käsikirjade, dokumentide, trükitoodete, ülesvõtete jne. kaupa, järjestatakse kronoloogiliselt või tähestikuliselt, varustatakse EKIA või — hoiuste puhul — omaniku templiga, pagineeritakse, inventeeritakse, asetatakse vihkudesse, mappidesse või köidetesse ja hoitakse alal sellekohastes kappides.

EKIA-sse on tema mõneaastalise tegevuse kestel koondunud umbkaudselt üle miljoni lehekülje eesti eraarhivaale. Kuigi arhiiv kannab Eesti Kultuuriloolise Arhiivi nime, ei tähenda see muidugi, et siia võidakse koguda kõik eesti kultuuriloole tähtis arhiivmaterjal; sellist leidub küllaldaselt meie teisteski arhiives. Teisest küljest on EKIA-s materjali, mis ei mahu kultuuriloo alla kitsamas mõistes, vaid milles kajastub eesti poliitiline, majanduslik, õiguslik jne. ajalugu, — lühidalt eesti elu kõigis tema üksiknähtustes alates peamiselt möödunud sajandi keskelt. Üldiselt püütakse sinna poole, et meie seni veel eraldi olevad eraarhivaalide koondised koguneks EKIA-sse. Seni kui see teostub, püütakse saada vähe-

²⁾ Arhiivi organiseerimisaasta, mil arhiivi EKIA nime all veel ei korraldatud ega kasustatud, kuid mil üksikud arhiivkogud saabusid.

malt nimestikuline ülevaade nii nende, kui ka meie ametlikkude ja välis-, eriti naabermaade arhiivide Eestit puudutavate eraarhiivalide sisalduse kohta, mis võimaldaks EKIA uurijale vajalist orienteerumist. Samuti harrastatakse arhiividevahelist materjalide hoiustamist (seni näit. Eesti Rahvaluule Arhiiviga ja Riigi Keskarhiiviga), kuivõrd see muidugi on teostatav. EKIA materjalide peatunnuseks on, et nad on eraarhiivaalid, seejuures kaaluvas enamuses kultuurilooliselt väärtuslikud. Omalt iseloomult on nad elavad ja otsekoheselt tõetruud, nagu see omane eraarhiivaalidele.

Järgnev üldjooneline loetelu EKIA-s säilitatavatest tähtsamatest kogudest tohiks anda umbkaudsegi ettekujutuse arhiivi sisaldusest ja tema poolt pakutavatest uurimisvõimalustest. Mainitagu, et erikogudes leidub esijoones kogu omaniku kirju, käsikirju, protokolle, dokumente, ülesvõtteid, trükitooteid, siis nende isikute ja asufiste materjale, kellega kogu omanik kokku on puutunud, väga sageli aga ka juhuslikult või kogumise teel teatavasse kogusse sattunud võõrast materjali. EKIA põhikogudes leidub: osa Eesti Kirjameeste Seltsi eestseisuse koosolekute protokolle, J. Bergmanni kogu (siin ka suur hulk tema juhtimisel teotsenud piibli tõlkimise komisjoni materjale), H. Eineri kogu, M. J. Eiseni isiklikke kirju ja tema poolt annetatud Eesti Aleksandri-kooli materjale, Fr. R. Faehlmanni kirjade fotostaate ja Fr. R. Keutzwaldi kirjade koopiaid Soome arhiivist, A. Grenzsteini suur kogu (siin hulgas ka tema kogutud rahvatraditsiooni ja ajaloolisi dokumente), K. A. Hermann ja J. Johanson-Pärna kogud (viimases ka hulk J. Johanson-Pärna kogutud C. R. Jakobsoni arhiivmaterjali), H. Hennole saadetud A. Petersoni kirju j. m., M. Kampmanni kogu, J. Kunderi käsikirju j. m., J. Kurriku, J. Köleri ja V. Reimani Mälestamise Komitee kogud, Edith Rosenthali annetatud üksikute tegelaste kirju ja Eesti Aleksandri linnakooli juures asunud J. V. Jannseni nimelise stipeendiumi kohta käivaid materjale, Lilli Suburgi ja K. Tiisiku kogud, J. Truusmanni käsikirju, G. Vilbergi annetatud A. Saali materjale, peale selle suur hulk üksikuid kirju, käsikirju, dokumente, haruldasi ülesvõtteid j. m.

EKS-i suurtes kogudes väärivad nimetamist: J. Adamsoni, A. Almbergi, Elisabeth Aspe, Elise Auni, Eesti Aleksandri-kooli, Eesti Kirjameeste Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi (siin ka tema poolt kirjastatud raamatute käsikirjad ja tema stipendiaatide kogutud ajaloolise rahvatraditsiooni kogud), H. Henno, J. Hurda, C. R. Jakobsoni, J. Järve, J. Jõgeveri, Lydia Koidula, Fr. R. Kreutzwaldi, J. Kunderi, J. Köleri, H. Ode, P. Oru, T. Pekki, J. Pärna, V. Reimani, A. Saali, J. Speek-Leidini, P. Speeki, Lilli Suburgi, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi, K. Tülki, A. Vardja ja M. Veske osalised või täielikud kogud, peale selle materjalid kirikute arhiiv-

vest, segakogu (üksikud kirjad, käsikirjad, ülesvõtted j. m.), väikekogud (koguteose „Eesti — maa — rahvas — kultuur“, Aino Kalda „Tähelelennu“, Martin Lipu ja Aadu Lüüsi „Karellide suguvõsa“, E. Wilde 1913. a. auhinnatüli j. m. paberid), koguteose „Eesti avalikud tegelased“ toimetamise puhul kogutud suur arhiivmaterjalide kogu, ajaloolise kirjanduse põhjal koostatud Eesti kohanimede sedelregister, koopiad j. m.

ERM-i rikkalikkudes kogudes³⁾ leidub Bergmanni Abiraha, Bergmanni trükikoja, Eesti Aleksandri-kooli, Eesti Heategeva Seltsi Helsingis, Eesti Kirjameeste Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi, Eesti organisatsioonide Venemaal, „Eesti Postimehe“ toimetuse, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Rahvameelse Eduerakonna, B. F. Godenhjelm'i, K. A. Hermann, J. Hurda, Jannsenite (1945. a-ni kinni pitseeritud), J. Jungi, O. Kalda, Fr. R. Kreutzwaldi, K. Koppeli, Laakmanni trükikoja, Liivimaa Vallakirjutajate Abiandmise Seltsi, Liivimaa Viinapõletajate Seltsi, Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsieteedi arhiivmaterjalid, osa Menšikov'i arhiivkogust, „Oleviku“ ja „Postimehe“ toimetuste ja trükikodade, Põhja-Balti Komitee ning V. Reimani arhiivmaterjal, suur H. Rosenthali kogu (siin ka J. V. Jannseni ja Lydia Koidla materjalid), J. Sahli, K. E. Söödi isiklikke ja tema trükikoja, Tallinna gildide, Tartu Aiavilja Ühisuse, Tartu Ülikooli, J. Tõnissoni, A. Weberi, J. T. Wiedemanni, A. Viera ja Zirk'i trükikoja käsikirjalisi materjale, peale selle ainestikku karskusliikumisest, laulu- pidudest, rahva majanduslikust elust, eriti suure hulga vakuraamatute ja rendikontrahtide näol, kihelkondade kirjeldisi, terve rea mõisate, kogukonnakohtute, koolide, vennastekoguduste, üliõpilasorganisatsioonide, mitmesuguste eriorganisatsioonide ja ametiasutiste arhiivkogusid, maailma- ja vabadussõda, revolutsioone, enamlaste- ja okupatsiooniga puudutavaid arhivaale ja lõppeks suur kogu üksikuid kirju, käsikirju, päevikuid, ülesvõtteid, trükitooteid ning dokumente kõige mitmekesisemalt aladelt, alates juba 16. sajandist. Osa neist materjalidest on praegu veel korraldamata ja vormiliselt EKIA-le üle andmata. Väiksematest hoiustest võiks nimetada: AAS-i hoiustatud tema poolt kihelkondade kaupa teostatud ajaloolise rahvatraditsiooni kogumise aruannete kogu, AKÜ hoiustatud Fr. R. Kreutzwaldi käsikirju, dokumente ja ülesvõtteid, J. Oksa luuletisi, A. Reinwaldi kirju j. m., Eesti Rahvalaule Arhiivi hoiustatud suurt M. J. Eiseni kirjavahetust, Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi hoiustatud Fr. R. Kreutzwaldi arhiivmaterjale, A. Läte ajutiselt hoiustatud isiklikku kirjakogu ja J. Perti hoiustatud A. Weizenbergi kogu.

EKIA-t on kasustanud 1930. a. — 100, 1931. a. — 185 ja 1932. a.

³⁾ Neid arvestatakse 400 000 lk. peale, R. Antik, op. cit., lk. 144.

—236 uurijat, peamiselt ajaloolasi, kirjandusloolasi, keele- ja rahvaluuleuurijaid, eriti ka ülikooli õppejõude ja üliõpilasi oma teaduslikuks tööks. Erilise tähelepanu osaliseks on saanud m. s. järgmised küsimused: J. Hurda, C. R. Jakobsoni, Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Saali elu ning töö, A. Grenzstein ja „Olevik“, J. V. Jannseni, Lydia Koidula ja J. Liivi kirjanduslik toodang, Eesti Aleksandri-kooli, Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajalugu, ärkamisaja eriküsimused, 1905. aasta, kihelkondade ajalood, Pühajärve sõda, vene-õigeusu liikumine, vennastekogudused, talude ost, vabadussõja ajalugu, eesti element vene keeles, rahvaluulelised eriküsimused j. m.

Trükitoodetest, mille koostamisel EKIA kogud on kasustamist leidnud, võiks näiteina mainida järgmisi: Aug. Anni: Kreutzwaldi noorpõlv ja saksakeelne lüürika, — Eesti Kirjandus 1930, nr. 7, lk. 305—319, nr. 8, lk. 370—378; A. Kask: Jakob Hurt keelemehena, — Eesti Keel 1932, nr. 1—2, lk. 1—17; R. Kenkman: Über die Lage des Pala-Flusses. Ein Beitrag zur Topographie Mittelestlands im 13. Jahrhundert, — Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931, 1932, lk. 202—251; Hans Kruus: Carl Robert Jakobson võitlejana, — E. Kirj. 1932, nr. 4, lk. 161—177; Hans Kruus: Eesti Aleksandri-kooli komiteede likvideerimise küsimus a. 1883—1886, — Ajal. Ajak. 1931, nr. 3, lk. 143—160; Hans Kruus: „Eesti professori“ küsimus Tartu vene ülikoolis, — Ajal. Ajak. 1932, nr. 2, lk. 65—88; H. Kruus: Jakob Hurda kõne esimesel eesti üldlaulupeol 1869, — Ajal. Ajak. 1932, nr. 1, lk. 44—57; Hans Kruus: „Oleviku“ asutamine, — Ajal. Ajak. 1932, nr. 3, lk. 149—158; Hans Kruus: Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, 1930; Hans Kruus: Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele, — Ajal. Ajak. 1930, nr. 3, lk. 129—138; O. Liiv: Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni, — Ajal. Ajak. 1932, nr. 1, lk. 15—36; August Palm: Eesti esimene poliitiline näidend. C. R. Jakobsoni satiir: „Neljas Appokriiva raamat Mulgi rahvale“, — E. Kirj. 1930, nr. 1, lk. 1—15, nr. 2, lk. 60—74, nr. 3, lk. 126—135; August Palm: Eesti Kirjanduse Selts 1907—1932, 1932; August Palm: Kuukirja „Eesti Kirjanduse“ asutamine ja algaastad, — E. Kirj. 1932, nr. 5, lk. 229—240; A. Soom: Märkmeid Saaremaa rahvakooli kohta XIX sajandil, — Ajal. Ajak. 1930, nr. 4, lk. 177—195; K. E. Sõöt: Jakob Hurda elamud Tartus, — E. Kirj. 1931, nr. 9, lk. 472—485; L. Tohver: Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist, — Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetised VIII, 1932; Friedebert Tuglas: Eesti Kirjameeste Selts, 1932.

EKIA kui eesti lähema mineviku elava ja tõetruu kajastaja põhjalik kasustamine ja vääriline hindamine on suurel määral veel tuleviku ülesandeks.

Helmi Kleis.

Hindrik Prants †.

1932. aasta 17. novembril suri Tallinnas Hindrik (Heinrich) Prants, eesti vanema põlve ajakirjanik ja ajaloo harrastaja. Temaga varises hauda üks omapärasemaid kujusid eesti ajakirjanduses kui ka tüsedamaid ajaloo, eriti kodumaa ajaloo populariseerijaid, kelle teeneid Eesti mineviku vastu huvi äratamiseks ja selle mineviku kohta teadmiste levitamises rahva laiemais ringkonnis tuleb tunnustavalt rõhutada.

I.

Hindrik Prants on pärit kodumaa kaugemast ja kõrvalisemast nurgast. Ta sündis 12. märtsil 1858 (u. k. j.) Setumaa serval, Vastseliina kihelkonnas Loosi vallas Tohkri talu peremehe pojana. Ta isa, Peeter Prants, oli kirjaoskaja ja tolle aja mõttes teatavate kirjandusliikude huvidega. Tohkri talus leidus sel ajal Fr. G. Arvelius'e, O. R. v. Holtz'i, R. J. Winckler'i, O. W. Masing'i eestikeelseid raamatuid, ms. ka Masingi „Vahheluggemised“ ja „Näddala-Leht“. Aukohal oli siiski vaimuliku sisuga kirjandus, vastavalt H. P. vanemate religioossele meelsusele ja vennastekogudusse kuuluvusele. Veel suuremal määral kui isa põlvnes H. P. ema maanurga ärksamast kihist, olles pärit perekonnast, kelle mitmed liikmed olid olnud koolmeistreiks ja kiriku-vöörmündreiks. Seega on H. P. kirjanduslikud harrastused saanud teatava tõuke juba kodunt. Õppinud talviti 8.—14. eluaastani Loosi mõisas Saksamaalt toodud tööliste laste koolis, peamiselt saksa keelt, jätkas H. P. aastail 1872—1874 hariduse omandamist Vastseliina kihelkonnakoolis, ammutades seal jagatavaile teadmisi rohket lisa kättejuhtuvaist eesti- ja saksakeelseist raamatuid. Kihelkonnakooliga lõppeski Prantsu kooliskäimine. Kuigi ta isale soovitati saata poeg kreiskooli edasi õppima — seda oleks ka talu aineiline järg võimaldanud —, seisis H. P. võõrasema (ema oli surnud Prantsu 4-aastane olles) sellele järsult vastu: talus olevat hädasti vaja tööjõudu. Nii jäigi H. P. nüüd pikemaks ajaks kodutallu, talutöö kõrval kirjandust lugedes ja suure huviga ajalehtede, eriti „Sakala“ kaudu eesti avalikku elu jälgides. Paaril korral käis ta jalgsi ligi 100 km eemal asetsevas Tartus Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekuil.

Isa surm ja nooremate vendade tööikka sirgumine võimaldas H. P-l viimaks 1883. a. siirduda ammuigatsetud Tartu. Siin oli ta esialgu lühemat aega sulaseks limonaaditehases ja ekspressiks, kuni tal oma saksa keele oskuse tõttu õnnestus pääseda ülikooli silmakliiniku teenriks, mis kohale ta jäi umbes 3-ks aastaks. Rohket vaba aega kasustas H. P. siin kirjanduse uurimiseks ja tutvuste sõlmimiseks eesti haritlastega, ms. K. A. Hermanniga ja A. Grenzsteiniga, kelle lehtedele ta oli saatnud sõnumeid juba kodutalust ja

tegi tõlketöid nüüd Tartus asudes. Tervislikel põhjusil läks H. P. 1887. a. suvel jälle maale isatallu, jätkates seal kaastööd „Olevikule“, „Meelejahutajale“ ja „Postimehele“; ühtlasi kogus ta Setumaal agaralt vanavara J. Hurdale. Juba järgmise aasta kevadel pöördus H. P. aga tagasi Tartu, asudes K. A. Hermanni kutsel „Postimehe“ toimetuse liikme kohale; sellega algab õieti ta tegevus kutselise ajakirjanikuna. Järk-järgult omandas ta töö „Postimehe“ toimetuses üha laiemat ulatust; ühtlasi uuris ta hoolega kirjandust ja õppis ms. soome keelt.

Juhuslikult tutvunud Tallinnas teotseva välismaa-ajalehtede kirjasaatjaga A. Karotamm'iga, kirjutas H. P. viimase soovitusel mõned artiklid väärnähtustist Baltimaade elus, eriti sel ajal käimasolevaist nn. pastorite protsessidest. Need kirjutised, milles vabamalt sai mõtteid avaldada, kui seda võimaldas venestusaegne surve kodumaistes lehtedes, ilmusid A. Karotammi vahetalituses välismaa ajalehis. 1892. a. käis H. P. Soomes Turu laulupeol, kust sai mitmeti äratust oma edasiseks tegevuseks. Sellest ajast alustas ta ka kaastööd soome ajalehile, mis aga kohe alguses ähvardas talle kaasa tuua mõningaid raskusi. Nimelt avaldas H. P. 1893. a. Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise (aprillis 1893) puhul soome ajalehis „Lappeenrannan Uutiset“ ja „Päivälehti“ seltsi lõppjärgu kirjelduse, mille kohta A. Grenzstein, „Postimehega“ tülis olles, tõi teate „Olevikus“, „Postimehe“ toimetuse ringkonnist olevat saadetud soome lehtedele riigivastane kirjutis. Kuigi asja kohta sandarmivalitsuses algatatud juurdlus hiljemini lõpetati, pidi H. P. ometi „Postimehe“ toimetusest lahkuma, et lehte mitte kahtluse alla viia, ja veetis paar kuud Soomes.

Kodumaale tagasi tulnud, toimis ta nüüd pikemat aega (1893—1902) ajakirja „Linda“ toimetajana, 1894. a-st ka väljaandjana (1897. a-st koos A. Jürgensteiniga) Pärnus, tehes kogu toimetuse ja talitustöö peaaegu üksinda ja heideldes aineliste raskustega. 1902. a. läks „Linda“ J. Tõnissoni omanduseks ja jätkas ilmumist Tartus. Pärnu periood on H. P. arengus suure tähendusega. Teotsedes iseiseisva toimetajana omandas ta vastavad kogemused; ka viibis ta sel ajajärgul kui ka hiljemini (1898—1910) korduvalt Helsingi ülikooli juures korraldatavail suvekursusil, kogudes rohkeid teadmusi eriti Põhjamaade esiajaloo ja ajaloo alalt ja tutvudes soome vastava teadusliku kirjandusega.

Pärnust siirdus H. P. 1902. a. Tartu ja töötas seal 4 aastat „Postimehe“ toimetuses, kus ta osa nüüd muide oli väiksem kui K. A. Hermann'i päevil. 1906. a. sai ta „Ristirahva Pühapäeva lehe“ vastutavalt toimetajalt praost K. Thomsonilt kutse asuda nimetatud lehe tegevtoimetaja kohale lahkunud G. E. Luiga asemele ja siirdus Tallinna, mis jäigi nüüdsest peale ta alatiseks asupaigaks. „Risti-

rahva Pühapäeva lehe“ iseseisva toimetajana (1906—1919) võis H. P., kuigi leht esijoones oli vaimuliku sisuga, avaldada ka teateid ning kirjutisi eesti rahvuspoliitilise ja kultuurilise elu alalt, kandes seega rahvuslikke ideid neissegi rahvakihitidesse, kes muidu enam eemal seisid eesti avalikust elust. Selle lehe kõrval toimetas H. P. kaks aastat (1906—1907) juba rohkem poliitilise ajalehe tüübile lähenevat „Sõnumitoojat“. Nädalas kord ilmuva lehe toimetamine jättis H. P-le vaba aega, mida ta kasustas kaastöö tegemiseks teistele lehtedele, avaldades peam. ajaloolise sisuga kirjutisi. Suvel 1916 ja 1917 viibis H. P. Stokholmis, tutvudes sealsete arhiividega ja kogudes andmeid Eesti kirikuolude kohta. 1918. a. alul suleti enamliste võimude poolt „Ristirahva Pühapäeva leht“, ja kuigi see Saksa okupatsiooni ajal s. a. aprillis võis ilmumist jätkata, oli H. P. aine-line seisund elukalliduse tõttu muutunud raskeks. Osalt sellega; osalt muude asjaoludega on seletatav H. P. okupatsiooniaegne tegevus.

Mõnede isikute soovitusel hakkas H. P. katseid tegema mingi apoliitilise, eeskätt maarahvale määratud nädalalehe väljaandmiseks. Kui aga mai lõpul jäi seisma ainuke Tallinna eesti päevaleht „Tallinna Teataja“, võttis see kavatsus H. P-l laiema ulatuse: kaalunud asja mõne isikuga, kes hiljemini osutusid saksa ringkondade käsila-siks, keda aga H. P. oma lihtsameelsuses usaldas, palus ta endale päevalehe väljaandmise luba, mis okupatsioonivõimude „Presse-stelle“lt“ saadigi. 18. juunil ilmus „Tallinna Päevalehe“ esimene number H. P-u vastutaval toimetusel, kuna tegevtoimetajana toimis end. põllumajanduse instrktor Brindfeldt. Lehe ilme ja suuna määrajaiks said peatselt teised isikud, kes toimisid kohalikkude balti-saksa ringkondade soovide kohaselt; H. P. ei suutnud end toimetamistöös nimetamisväärselt maksma panna. H. P-le omane puudulik orienteerumisevõime poliitilises vahekorris viis ta sama aasta suvel okupatsioonivõimude korraldatud „õppe- ja esindusreisile“ Saksamaale. Kogu selle asjaga sattus H. P. okupatsiooni lõppedes õige piinlikku seisundisse eesti avaliku arvamise ees, kannatades ka ise hingeliselt, kuni viimati selgus, et ta okupatsiooniaegne tege-vus ei tähendanud sugugi siirdumist eestivaenlikku laagrisse, vaid oli põhjustatud saksa ringkondade kavalate võtetega.

Eesti iseseisvuse ajal jätkas H. P. vähemal määral oma kirjan-duslikku tegevust, avaldades kirjutisi ajakirjanduses ja koguteostes. Elavat huvi tundis H. P. eesti ajalooteaduslikkude ürituste vastu, kuigi ta muutunud oludes ja oma kõrge vanaduse tõttu neis ei suutnud aktiivselt kaasa teotseda. Viimseil eluaastail alustas ta oma mälestiste kirjutamist, mis tööd ta aga ei suutnud enam viia lõpule. Seda peab kahetsema, sest oma ülihea mälu tõttu oleks H. P. oma memuaares võinud fikseerida rohkesti detaile eesti

möödunud sajandi lõpu ja käesoleva alguse kultuuriloo alalt. Mälestiste valminud osa (ulatub umbes 1888. aastani) käsikiri on saadetud Eesti Kirjanduse Seltsile, kus selle trükkis avaldamise küsimus on praegu kaalumisel.

II.

Ajakirjanikuna pole H. P. olnud juhtivaid isiksusi, pole rajanud uusi sihtjooni Eesti arengus ega algatanud suuri põhimõtteid; ta on eeskätt teinud jooksvat ajalehetööd ja avaldanud populaarteaduslikke ning ilukirjanduslikke palasid. Oma mälestistes rõhutab H. P. isegi: „Ma pole iganes olnud kuskil ettetikujukaks ega teistega võistelda püüdnud, vaid asusin teotsema ikka sellel kohal, kuhu mind sooviti, kutsuti ja paigutati, alati püüdes ustavalt täita minule antud kohustusi.“ H. P.-u kerge sulg on põhjustanud ta kirjutiste harukordse rohkuse ajakirjanduses, albumeis, kalendreis ja mujal; need on enamikus jäädava väärtuseta, kuigi nende omaaegset mõju ei tule alahinnata. Olgu ms. rõhutatud, et omaaegse rohke kaastööga soome ajakirjandusele on ta Eestit vennasrahvale tutvustanud ajal, mil seda tehti veel vähesel määral.

Püsivama tähenduse eesti kultuuriloos on H. P. omandanud oma harrastustega ajaloo alal. Pidanud leppima oma nooreas kehva üldharidusega, kõnelemata süstemaatse koolituse puudumisest oma lemmikteaduse — ajaloo — alal, suutis ta ometi hoolsa lugemise ning eneseharimise varal teatava määrani tasandada neid puudeid ja tõusta vähehaaval üheks tähelepandavaks kodumaa ajaloo populariseerijaks enne-iseseisvusaegses Eestis. Peale hulga artiklite ajakirjanduses ja koguteostes on ta kodumaa ajaloo alalt avaldanud eriraamatuina: Teated Soome-sugu muinasajast (1894, Y. Koskinen'i teose tõlge), Eestimaa Veneriigi alla saamine (1910), Soome sugu rahvaste ajalooline arenemine (1911), Soomesugu rahvad Veneriigi rajamisel (1911), Eesti rahva ajalugu, I—II (1912—1913), Eesti kaubalaeva-selts „Linda“ (1913), Soome sild (1919), Tuhande aastane Tallinn (1919), Eesti vanem ajalugu (1920). Neile lisanduvad veel mõned jutustiste kogud, tõlked ja üldajaloolise sisuga raamatud. Tema suuremaist artikleist mainitagu siinkohal „Õitsituledes“ I—V (1923—1927) ilmunud kirjutist „Eesti ajakirjanduse noorusaegadest“ ja koguteoses „Virumaa“ (1924) tema koostatud ajaloolist osa („Virumaa ajaloo“). Koos oma abikaasaga Anna Prantsuga tõlkis ta eesti keelde suurema osa K. O. Lindeqvist'i teosest „Üleüldine ajalugu“ (1903—1911). Kõigis oma kirjutisis ja raamatuis on H. P. suure hoolega kasustanud peale balti-saksa eriti just soome uurijate töö tulemusi, taotelles ainetiku valikus teatavat iseseisvust ja sündmustiku valgustamises erapooletust; autori püüdeks on olnud kirjutada ajalugu „armastuses kodumaa vastu ja tõde austades“, nagu ta ise lausub oma „Eesti rahva ajaloo“ eessõnas.

„Eesti rahva ajalugu“ ongi H. P-u tähtsamaks ja tusedamaks teoseks, kuigi see jäi lõpetamata: ainekäsitus selles ulatub ainult Rootsi aja alguseni Eestis XVII sajandi I poolel. Selles teoses ilmnevad kõige selgemini need esidused ja puuded, mis on omased kogu H. P-u ajalookirjanduslikule toodangule. Teos on laadilt deskriptiivne, sündmustiku esitus seejuures paljusõnaline ja paiguti laialivalgav, allikate kasustamine puudulik. Autori kriitilised võimed ei küüni materjalide süstemaatse läbitöötamiseni ega neist alati järelduste tegemiseni. Kuid teost nagu üldse H. P-u kirjutisi ei tulegi vaadelda ajalooteaduse kriteeriumide seisukohalt. Autor ise tähendab teose sissejuhatuses: „... Kirjatöö on r a h v a r a a m a t u k s mõeldud, mis igal ühel loetav ja kättesaadav oleks. See siht määrab ta laadi ja suuruse ära. Teaduslik ja kõigiti täielik Eesti ajalugu ei ole ta. Selleks on hoopis teist viisi tööjõudusid ja ettevalmistust vaja. See töö jääb veel tuleviku jaoks.“ Rahvaraamatuna aga on H. P-u „Eesti rahva ajalugu“ kõigiti täitnud oma ülesannet. Paarikümne aasta kestel on teos olnud ainsaks kogukamaks Eesti ajaloolisest arengust kuni Rootsi ajani enam-vähem tõetruud ülevaadet pakkuvaks eestikeelseks raamatuks. Kuigi autor kaebab, et „ühelt poolt (oma rahva asjades) teadete nappus, teiselt poolt (võõraste tegude kohta) nende suur küllus, mõlemate juures aga kõikuvus, kindluse ja selguse puudus, teeb ühtelugu kimbatust“, on ta just „oma rahva asjadele“ omistanud suurimat tähelepanu, mida tõendab kas või teose kompositsioon: suurem osa (umbes 200 lk.) I köitest on pühendatud Eesti muistse iseseisvuse-aja kirjeldamisele, samuti peetakse edasises käsitluses hoolega silmas maa pärisrahva olusid.

Oma säärase laadi tõttu on teos olnud mitte ainult teadmiste levitajaks laiemais ringkonnis oma maa ja rahva kaugema mineviku kohta, vaid tal on ka olnud täita oma osa eesti rahvusliku teadvuse arendamisel.

R. Kleis.

Varia.

Minu töö: „Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter“ arvustuse puhul H. K. sulest, mis ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932., nr. 2, lubatagu minule järgmist selgitada ja õiendada.

a) Minu töös esinev termin Bauersprache ladinakeelse civiloquium'i mõttes ei ole mitte, nagu hra H. K. arvab, vana ekslik traditsioon, vaid Bauersprache, mitte aga alasaksakeelne bursprache on esinenud ja esineb praegugi civiloquium'i mõttes Saksa õigusajaloolises kirjanduses. Näit. Saksa suurimas õigusajaloo teoses: Richard Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6. väljaanne, 1919/22, mitmel kohal, nii lk. 740.

b) Kui arvustusest võiks ehk välja paista, et olen läbi vaadanud (kasutanud?) kroonikaist ainult kahte, siis olgu juhitud tähelepanu sellele, et olen nimetanud allikate ja kirjanduse loetelus ainult neid teoseid, milliseid olen tsiteerinud oma töös. Läbivaadatud kroonikad, milliseid pole olnud tarvilik tsiteerida, ei esine loetelus (vrd. ka lk. 6 minu tööst).

c) Ei saa nõus olla väitega, et Vana-Liivimaa talurahvaõigused oleksid liig vähe küpsed kasutamiseks õigusajaloolises uurimuses. Siis oleksid seda pidanud olema ka Vana-Liivimaa teised keskaegsed õigusajaloolised allikad. Nii põhjenevad meie maaõiguse tekstid F. G. v. Bunge tööle: *Altlivlands Rechtsbücher*; 1879. a. Bunge on võtnud aluseks tekstide koostamiseks ja parandamiseks Saksa õigusallikad, eriti *Sachsenspiegel*'i. See polnud hiljem kui a. 1879. Kuid hiljem on tulnud juurde palju uusi tekste, ja läinud aastal oli ilmunud esimest korda peale a. 1856 uus keskaja saksa õigusraamatute tekstide loetelu: G. Homeyer, *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften*, II, millest on näha, et on tulnud juurde üle 60% uusi käsikirju.

Kui toetudes sellele koostada Vana-Liivimaa maaõiguste uut väljaannet, siis näeksime, et ka Vana-Liivimaa maaõiguste kohta polnud veel viimne sõna öeldud.

Kuid vahepeal on ilmunud ka Saksamaal lugematu arv töid saksa õigusraamatute alusel. Teadus evolutsioneerub. Kui oodata seni, kuni saame keskaja õigusallikate igapidi korralikke editsioone, siis ei oleks tohtinud ette võtta ei tänapäevani ega veel lähemas tulevikuski ühtki eriuurimust, rajades neid keskaegsetele allikaile, nagu seda on tehtud terve maailma õigusajaloo uurimustes.

Õigusajaloolasele pole Vana-Liivimaa talupoja-õiguste juriidiline normistik mitte vähem selge, kui teiste Vana-Liivimaa allikate oma; pealegi kui allikad on võetud kriitiliselt, nagu see esineb ka minul.

Oktoobril 1932.

Leo Leesment.

Järelmärkus. Kahju, et dr. jur. L. Leesment pole püüdnud polemiseerida minu arvustises esinevate peaväidetega, vaid on piirdunud ainult kõrvalisemate märkustega.

a) On muidugi tõsi, et saksa ajaloolises kirjanduses tarvitatakse traditsiooniliselt „Bauersprache“ vastena ladinakeelsele „civiloquium“ile“. Aga sellest hoolimata tuleb seda pidada ekslikuks, nagu see selgub selle ladinakeelsestki vastest ja selle termini enese geneesist.

b) Autori seletus selle punkti all on täiesti rahuldav. Seda muidugi sel eeldusel, nagu autor toiminud oma teoses, jättes lähemalt põhjendamata oma kaks huvitavat hüpoteesi varguse suhtes esinevate määruste laiendamise põhjustatuse kohta Vana-Liivimaa õigustes. Kui ta aga seda oleks püüdnud teha, mille tarvilikkust minu arvustises on rõhutatud, oleks ta muidugi pidanud esitama kroonikaid ja ka muid allikaid märksa suuremas ulatuses, kui see nüüd on toimunud.

c) Kui minu seisukohale, et Vana-Liivimaa talupojaõiguste suhtes peaks olema esijärjekordseks ülesandeks nende tekstikriitiline uurimine, autor püüab vastu vaielda analoogiaga Vana-Liivimaa maaõiguste uurimisel, siis ei lohuta see meid veel põrmugi. Jättes kõrvale küsimuse, kas poleks teissugune järjekord ka viimatimainitud õiguste uurimisel andnud viljakamaid tulemusi, tuleb siin rõhutada olulisena: Vana-Liivimaa maaõigused on oma põhilistes osades laen võõrsilt, mida polnud raske fikseerida ja seega lahendada nende suhtes ka suur osa tekstikriitilise uurimise ülesandest, kuna seevastu talupojaõigused on oma koostiselt märksa keerukamad, milles on ladestunud vana-eesti õigusnorme, endistest aegadest skandinaavia ja vene mõjusid, ajaloolise aja kestel kohapeal arenenud norme ja lõpuks saksa algupäraga laenusid. Et selle ladestuse tekstikriitiline uurimine peaks olema esmajärjekordseks ülesandeks, mille lahendamine loob eeldused järgnevate eriküsimuste käsitlemise viljakaks õnnestumiseks, sellele tahtsingi oma arvustises juhtida tähelepanu.

H. K.

LOOMING

EESTI KIRJANIKKUDE LIIDU AJAKIRI

ÜHETEISTKÜMNES AASTAKÄIK — 1933

Loomingus ilmub novelle, luuletisi, draamasid, artikleid, ülevaateid, ankeete, mitmekesisist informatsiooni jne.

Loomingu väljaandjaks on Eesti Kirjanikkude Liit; ajakirja juhtivasse toimkonda kuuluvad: J. Semper, A. Tassa ja Fr. Tuglas; vastutavaks ja tegevaks toimetajaks on J. Semper.

Loomingu kaastööliseks on kõik eesti kirjanikud ja paremad arvustajad.

Loomingut ilmub 1933. aastal kümme numbrit, iga nr. kuni 128 lehekülge suures kaustas. Tellimishind on aastas 14 kr., pooles aastas 7 kr., välismaile aastas 15 kr., pooles aastas 7,50 kr.; üksik number 1,60 kr.

Loomingu seniseid aastakäikusid on veel saada. Esimese aastakäigu hind on 7,20 kr., teise — 9 kr., kolmanda — 10 kr., neljanda — 13 kr., viienda — 13 kr., kuuenda — 13 kr., seitsmenda — 13 kr., kaheksanda — 15 kr., üheksanda — 14 kr., kümnenda — 14 kr.

Toimetuse ja talituse aadr.: Tartu, Noor-Eesti Kirjastus, ajakiri „Looming“. Toimetaja kõnetunnid sealsamas iga kolmap. ja laupäev kell 12—1.

Tellimisi võtavad vastu: Loomingu talitus, posti-asutised, raamatukauplused ja Loomingu usaldusmehed.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1933. aastal senisel kujul oma ilmutist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vrgrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

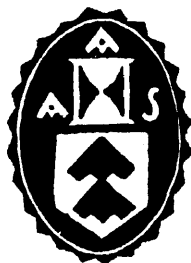
Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub märtsikuul. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929., 1930., 1931. ja 1932. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

AJALOOLINE AJAKIRI

ÜHETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1932

T O I M E T U S :

H. KRUUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM / H. SEPP / P. TREIBERG

„Ajaloalise Ajakirja“ XI aastakäigu (1932) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
R. Indreko, Kiviaja kronoloogia küsimusi	177—190
H. Kruus, „Eesti professori“ küsimus Tartu vene ülikoolis . . .	65—88
H. Kruus, „Oleviku“ asutamine	149—158
O. Liiv, Eesti arhiivinduslikest üritusist Eesti iseseisvumiseni .	15—36
O. Liiv, Ühest suurprotsessist 17. sajandi lõpul	129—140
Fr. Puksov, Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti akadeemia raamatukauplejaist	88—98
H. Sepp, Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul 1—15, 99—110,	140—148
O. Sild, „Halliko Walla Kohtu ja Seäduisse Ramatu“ ära kirja tegija isiku küsimusest	202—209
A. Sväbe, Väieldavaid küsimusi Liivi- ja Eestimaa rüütliõiguse kodifikatsiooni ajaloos	159—164
N. Treumuth, Vastureformatsiooni esimene aasta Eestis (1582). .	36—44
J. Viirabs, Poleemika „Roseni deklaratsiooni“ puhul	191—202

Dokumendid.

H. Kruus, Jakob Hurda kõne esimesel eesti üldlaulupeol 1869	44—57
L. Rebane, Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a.	222—228
A. Soom, Dokument Saaremaa kaubandusoludest rootsi ajal	165—169

Ülevaated, arvustised, nekroloogid.

H. Kleis, Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKIA)	228—234
R. Kleis, Hindrik Prants †	235—239
O. Liiv, Riigi Keskarhiiv 1931./32. tegevusaastal	169—173
M. Sorgsep, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1931./32. tegevusaastal .	110—122
P. Treiberg, Albert Mathiez Suure revolutsiooni uurijana ja tõlgendajana	209—222

Varia.

V. Ernits, H. Reiman: Eestlaste raassiline koostis	124
P. Johansen, Balthasar Russowi surmadaatum	176
H. Kruus, L. Leesment: Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter	122, 240
L. Leesment, Vastuväited	239
O. Liiv, Arhivnoje Delo III—IV (1930)	58
—, International Bibliography of Historical Sciences. Second Year. 1927.	176
—, G. Jensch: Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert	63
—, Riigi Keskarhiiv ja ev.-luteriusu koguduste arhiivid	59
—, A. Schulbach: Daaniaegne Narva	61
—, J. Vasar: Tartu ülikooli ajaloo allikaid I	173
M. Schmiedehelm, Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII 1930	174
R. Seeberg-Elverfeldt, W. Gütling: Lafayette und die Überführung Ludwigs XVI. von Versailles nach Paris	64
—, H. Stählin, Die Verfassung der livländischen Landeskirche 1622—1832	128
A. Soom, Narva Ajaloo-Selts	61
—, Narva linnaarhiiv	60
E. Tender, G. Matto: Numismaatik Baltimail	62
N. Treumuth, Minerva Handbücher 2. Abteilung: Die Archive. Bd. 1, Lieferung 3	58